

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: «İctimai elmlər»

FƏNN: «Azərbaycan tarixi»

FAKÜLTƏ: Əyani

MÜHAZİRƏ

MÖVZU: №15/2 «AZƏRBAYCAN XX ƏSRİN 20-80-Cİ İLLƏRİNDƏ»

Vaxt-2 saat

Tərtib etdilər: «İctimai elmlər»
kafedrasının rəisi,
polis kapitanı

Rəhim Məcnunov

«İctimai elmlər»
kafedrasının baş
müəllimi, polis kapitanı, t.ü.f.d. ***Rəşad Qasimov***

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.

Protokol № _____ “ _____ ” _____ 2018-ci il

MÖVZU № 15/2. «AZƏRBAYCAN XX ƏSRİN 20-80-Cİ İLLƏRİNDƏ»

PLAN

GİRİŞ

1. Azərbaycan XX əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısı – 60-cı illərdə
2. Respublikanın ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında dönüş mərhələsi
3. XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında Azərbaycanda siyasi vəziyyət

NƏTİCƏ:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 2000, 2007. VI cild. səh.268-505
2. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 2000, 2007. VII cild
3. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlləri. Ali məktəblər üçün müəhazirələr kursu. Bakı 2010
4. Azərbaycan SSR Xalq təsərrüfatı Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1985
5. Mədətov Q. Azərbaycan SSR Böyük Vətən müharibəsində. Bakı, 1965
6. Arzumanlı V, Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998.
7. Bayramova. R.M. «Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaflar və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər)». Bakı, 2007
8. Erməni terroru. Bakı, 2005
9. Qasımlı M. C. Heydər Əliyev - istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı, 2006.
10. Rəsulzadə M.Ə "Bolşeviklərin Şərqi siyasəti". Bakı, 1994.
11. Yaqublu N. Azərbaycan legionerləri. Bakı, 2005
12. Yaqublu N. Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski. Bakı, 2009
13. Исмаилов Э. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в азербайджане. 1945-1953. Баку, 2003
14. Нифталиев И. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века). Баку, —Тəhsill 2009.

GİRİŞ

Azərbaycanda 28 aprel hadisələri demokratik cümhuriyyətin süqutu, kommunistlərin hakimiyyətə gəlməsi, Qızıl Ordu tərəfindən Azərbaycanın işğal edilməsi ölkəmizin tarixində yeni bir dövrün başlanması idi. Azərbaycanın Rusiyaya yenidən qatılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bolşeviklərin Azərbaycanı ilhaq etməsinin başlıca səbəbi neft yataqlarının ələ keçirilməsi idi. Eyni zamanda Rusiyanı Azərbaycanın başqa yeraltı və yerüstü sərvətləri də cəlb edirdi. Həm də Vətənimizin ərazisinin coğrafi baxımdan mühüm strateji əhəmiyyətli olması, buradan Ermənistanın və Gürcüstanın yenidən ələ keçirmək imkanı, rus qoşunlarının yenidən İran və Türkiyə sərhədlərinə qayıtması, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə siyasi təsirini gücləndirmək imkanının yaranması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin bolşeviklər başa düşürdülər ki, yeni tarixi şəraitdə keçmiş imperiya üsullardan istifadə etmək olmaz. Buna əsasən Azərbaycana qoşun yeridərkən onlar nəinki milli müstəqilliyin əleyhinə çıxmış, əksinə özlərini onun qorunub saxlanmasının təminatçıları kimi təqdim etməyə çalışmışdılar.

Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsinin ilk günlərində Azərbaycanda diktatura bərqərar oldu. Kommunistlər özlərindən başqa siyasi bir qüvvənin mövcudluğuna qarşı barışmaz bir mövqe tuturdular. Onların təkidi ilə aprel çevrilişindən dərhal sonra «İttihad» partiyası xalqın düşməni elan edildi, ADR-nin tanınmış rəhbərlərinin bir hissəsi həbs edilmiş, digərləri isə vətəni tərk etməyə məcbur edilmişdir.

Azərbaycanda kommunist diktaturasının qurulduğu ilk günlərdən etibarən xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri nəzərə alınmamış, milli dövlətçilik ləğv edilmiş və sözdə müstəqil olan Azərbaycan hökuməti Moskvanın iradəsinə təslim edilmişdi.

Ş4. Azərbaycan XX əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısı – 60-cı illərdə

İqtisadi və sosial həyat. Müharibə Azərbaycana, onun təsərrüfatına ciddi ziyan vurmuşdu. İndi vəzifə təsərrüfatı bərpa və inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Son 10 ildə 108 yeni sənaye müəssisəsi tikildi. 1948-ci ildə dünyada ilk dəfə açıq dənizə neft-mədən estakadaları quruldu. Neft daşlarında 1949-cu il noyabrın 7-də ilk dəniz neft quyusu fontan vurdu. 50-60-cı illərdə Yeni Bakı Neftayırma, 1961-ci ildə Qaz emalı zavodları işə salındı. Sumqayıtda kimya, boru prokatı, sintetik kauçuk zavodları istifadəyə verildi. 1945-1950-ci illərdə ölkədə 7 istilik və su-elektrik stansiyaları inşa olundu. 1954-cü ildə Abşeron DRES (Dövlət rayon elektrik stansiyası) və Mingəçevir su-elektrik stansiyası, Daşkəsəndə dəmir filizi üçün saflaşdırma kombinatı istifadəyə verildi. 1951-ci ildə Qaradağ sement zavodu işə düşdü. 1958-1966-cı illərdə Mingəçevirdə kabel, Bakıda poladəritmə, soyuducu və şin, Sumqayıtda super fosfat və kimya kombinatı, Gəncədə alüminium zavodları işə salındı. 60-cı illərdə Əli Bayramlı istilik-elektrik stansiyası işə düşdü. 1964-cü ildə Naxçıvanda Bakı radio zavodunun filialı açıldı. 50-60-cı illərdə Azərbaycanda onlarla yeni yüngül sənaye müəssisələri yaradıldı. 1962-ci ildə Bakı-Krasnovodsk gəmi-bərə yolu istifadəyə verilmişdi. 1967-ci ildə Yevlax-Bərdə-Ağdam dəmir yolu işə salındı. Bu dövrdə Yuxarı Qarabağ, Samur-Abşeron kanalları işə salındı.

50-60-cı illərdə Azərbaycan SSR-in iqtisadiyyatında müəyyən irəliləyiş baş versə də, xalq təsərrüfatında mövcud olan mənfi proseslər getdikcə dərinləşirdi, dövlətin keçirdiyi iqtisadi islahatlar səmərə vermirdi. 1947-ci ildə kartoçka sistemi ləğv edildi. 1947-1952-ci illərdə istehlak mallarının satış qiyməti aşağı endirilsə də, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı idi. Kəndlilərin maddi vəziyyəti daha pis, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti ucuz, kənddə satılan malların qiyməti isə baha idi.

50-ci illərin sonlarında respublikada əhalinin sayı müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatmışdı. 60-cı illərin sonunda isə 5 milyon ötüb keçmişdi. 1961-ci ildə növbəti pul islahatı keçirildi. 50-60-cı illərdə respublika əhalisinin məişət şəraitində müəyyən dəyişiklik baş verdi. Mənzil tikintisi xeyli genişləndirildi. Bakıda indiki Şəhriyar adına klub, Hökumət evi, Respublika stadionu, Akademiya şəhərciyi, Bakı hava limanı, Dövlət sirkı və s. tikildi. 1956-cı il fevralın 14-də **Azərbaycan televiziyası** fəaliyyətə başladı. 1967-ci ildə **Bakı metropoliteninin** 6 stansiyası istifadəyə verildi.

1945-ci ildə ümumtəhsil məktəblərində buraxılış imtahanları müəyyən olundu. Ən yaxşı şagirdlərə qızıl və gümüş medalları təsis edildi. 1959-cu ildən icbari səkkizillik təhsil müəyyən edildi. 1966-cı ildə məcburi onillik təhsilə keçildi. Texniki peşə məktəblərinin şəbəkəsi genişləndirildi. Teatr, Xarici dillər, Politexnik və Rus Dili və Ədəbiyyatı institutları bu dövrdə açılmışdı. Azərbaycan SSR-in güclü elmi potensialı var idi. 1845-ci ildə yaradılmış Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında onun ilk prezidenti Mirəsədulla Mirqasımov, M.Topçubaşov, Y.Məmmədəliyev kimi görkəmli alimlər çalışırdı. Ü.Hacıbəyovun, Heydər Hüseynovun, Əbülfəz Dəmirçizadənin, Feyzulla Qasımsadənin, Həmid Araslının, Ziya Bünyadovun tariximizə dair qiymətli tədqiqatları xalqın mənəvi sərvətinə çevrildi. Qobustan qayaüstü təsvirlərinin, Azıx mağarasında qədim insan izlərinin aşkar və tədqiq edilməsi tarix elminə ən dəyərli töhfə idi. Müharibədən sonrakı illərdə Respublikada 100-dən çox qəzet və jurnal nəşr edilirdi. Bu illərdə Azərbaycan musiqisi də xeyli inkişaf etmişdi. Ü.Hacıbəyovun, Q.Qarayevin, A.Məlikovun, C.Cahangirovun, Niyazinin musiqimizin inkişafında mühüm rol oynamışdı. Xan Şuşinskiyin, Bülbülün, Rəşid Behbudovun, Sara Qədimovanın, Şövkət

Ələkbərovanın ifaçılıq sənətinin yüksəlməsində böyük rolu olmuşdur. Teatr sənəti, Azərbaycan kinosu, rəssamlıq, heykəltəraşlıq və s. yüksəliş dövrünü keçirirdi. Görkəmli aktyorlardan Ələsgər Ələkbərov, Məziyə Davudova, Leyla Bədirbəyli, Möhsün Sənani, Nəsimə Zeynalova və b. Azərbaycan səhnəsində yadda qalan obrazlar yaratmışlar. 1945-ci ildə çəkilmiş "Arşın mal alan", 1956-cı ildə "O olmasın, bu olsun", 1958-ci ildə "Uzaq sahillərdə" filmləri kino sənətimizin uğurlu əsərləri idi. Məşhur rəssamlardan Səttar Bəhlulzadə, Tahir Salahov, Mikayıl Abdullayev, Maral Rəhmanzadə, Toğrul Nərimanbəyov, xalçaçı rəssam Lətif Kərimov və b., heykəltəraşlardan Fuad Əbdürrəhmanov, Cəlal Qaryağdı oğlu, Ömər Eldarov və Tokay Məmmədov öz möhtəşəm əsərlərini yaratmışlar.

İctimai-siyasi həyat. Müharibədən sonra ölkənin ictimai-siyasi həyatında da köklü dəyişikliklər baş verdi. 1946-cı il fevralın 10-da SSRİ Ali Sovetinə yeni seçkilər keçirildi. Mart ayında SSRİ Ali Soveti XKS-ni Nazirlər sovetinə çevirmək haqqında qanun qəbul etdi. Onun sədri isə I.V.Stalin təsdiq olundu.

Tez-tez partiya nizamnaməsi pozulur, ali orqanlar vaxtında çağrılmırdı. Stalinin şəxsiyyətə pərəstiş, ətrafındakıların partiya və dövlətə zidd hərəkətləri totalitar rejimin formalaşmasına səbəb oldu. 1949-cu il aprelin 12-də şəhər və rayon milis orqanlarında siyasi idarələr yaradıldı, avqustun 9-da paytaxtlarda, o cümlədən Bakıda milisə xüsusi hüquqlar verildi, oktyabrın 13-də milis SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinin tabeliyinə keçdi. Əsassız repressiyalar başlandı. Bu ilk növbədə əsirlikdə olmuş müharibə iştirakçılarına qarşı çevrilmişdir.

Elm, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində də ideoloji çərçivə gücləndirildi. Azərbaycanda «Lisenko məktəbinə» uyğunlaşmayan bioloqlar- M.Ə.Axundov və başqaları təqib olunurdular. XX əsrin tarixinə aid tədqiqatlar «ÜİK(b)P tarixinin qısa kursu»nun təsiri altında qalmışdı, faktlar saxtalaşdırılır, təhrif edilirdi. Həqiqəti yazmaq cəhdlərinin qarşısı dərhal alınır və cəzalandırılırdı.

Görkəmli alim və ictimai xadim, filosof, akademik Heydər Hüseynovun 1949-cu ildə çap olunmuş «XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» əsəri Stalin mükafatına layiq görülsə də, tezliklə hökumətin qərarı ilə mükafat ləğv edilmiş, müəllif təqiblərə məruz qalaraq intihar etmək məcburiyyəti qarşısında qalmışdı. Səbəb isə əsərdə bir neçə səhifədə Şeyx Şamilin müridizm pərdəsi altında apardığı azadlıq mübarizəsinin guya rus xalqına qarşı çevrildiyinin göstərilməsi idi.

Türk dünyasının ən böyük eposu olan «Kitabi Dədə Qorqud» dastanı feodal-xan eposu» kimi damğalanaraq qadağan edilmişdi. Böyük tarixçi alim A.A.Bakıxanov xan və bəyləri müdafiə etməklə, M.Kazimbəy «çarizmin sadıq qulu» olmaqla günahlandırılan akademik M.A.Dadaşzadə «Türkiyə sazişi», M.Rəfili «kosmopolit» damğası ilə işdən uzaqlaşdırılmış, S.Vəliyev sürgün olunmuşdu.

Gənclər arasında mövcud quruluşun ziddiyyətlərinə qarşı təşkilatlanmaq və mübarizə aparmaq arzusu da artmaqda idi. Gizli fəaliyyət göstərən «İldırım» təşkilatının üzvü olan bu qrup gənc xalq şairi S.Vurğuna məktubla müraciət edərək ondan xalq azadlıq hərəkatına liderliyi üzərinə götürməsinə xahiş etmişdir. Tezliklə təşkilatın fəaliyyətinin üstü açıldı və 1948-49-cu illərdə onun 8 fəal üzvü həbs edilib sürgün olundu.

Sovet rejiminə qarşı mübarizədə xaricdə fəaliyyət göstərən siyasi mühacirət də iştirak edirdi. M.Ə.Rəsulzadə 1949-cu ildə Ankarada «**Azərbaycan kultür dərnəyi**» təşkil etmişdi. 1952-ci ildən o, «Azərbaycan» jurnalını nəşr etməyə başladı. Münhendə

fəaliyyət göstərən «Azadlıq» radiosunun Azərbaycan şöbəsinin rəhbəri Əbdürrəhman Fətəlibəyli- Düdənginski də SSRI-yə qarşı təbliğat kompaniyasında fəal iştirak edirdi.

Müharibədən sonrakı illərdə ölkədə yerlərdə millətçilik meyllərinin güclənməsi xalqlar arasında münafiçiyə səbəb olurdu. Erməni millətçiləri mərkəzdəki havadarları və xaricdəki lobbiyə arxalanaraq tarixi Azərbaycan ərazisi olan Qarabağa ərazi iddiası irəli sürdülər. Ermənistan K(b)P MK-nin birinci katibi Arutyunov 1945-ci ilin payızında Staline məktub göndərərək ermənilərin kompakt yaşadığı Dağlıq Qarabağın onlara verilməsi məsələsini qaldırdı. ÜİK(b)P MK katibi K.M.Malenkovun imzaladığı bu məktub noyabrın 28-də M.C. Bağırova göndərildi. O isə cavab məktubunda bildirdi ki, əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlı təşkil edən **Dərbənd, Borçalı, Zəngəzur, Göyçə və digər ərazilərin** Azərbaycana qaytarılacağı təqdirdə Şuşa istisna olmaqla Dağlıq Qarabağın Ermənistanına verilməsinə etiraz etmir. Nəticədə mərkəzi hökumət erməni iddialarına rədd cavabı vermək məcburiyyətində qaldı.

1946-cı il oktyabrın 19-da SSRI Ali Soveti Rəyasət Heyəti xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR ərazisinə köçürülməsi ilə bağlı Fərman verdi. Bu fərman, əsasən azərbaycanlılara qarşı çevrilmiş bir silah rolunu oynadı. Belə ki, SSRI Nazirlər Soveti **«Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında»** qərar qəbul etdi. 10 mart 1948-ci il tarixli daha bir qərarla bu işi həyata keçirmək üçün tədbirlər planı müəyyən olundu. Bu qərara görə, 1948-50-ci illərdə «kənüllülük prinsipləri əsasında» Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlının Azərbaycan SSR-inin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu. 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min nəfərin köçürülməsi planlaşdırılmışdı.

Qərarın II maddəsində göstərilirdi ki, azərbaycanlı əhalinin boşaltdığı tikililər və yaşayış evləri xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə edilsin. Bu qərarlardan irəli gələn vəzifələri yerinə yetirmək üçün Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci il fevralın 2-də və aprelin 14-də Xüsusi köçürmə prosesini sürətləndirmək məqsədilə xüsusi köçürmə komissiyası yaratdı. Nəticədə vaxtilə əhalisinin **72 %-i** azərbaycanlılar olan rayonlarda deportasiyadan sonra cəmi **15-17%** azərbaycanlı qalmışdı. Dağ rayonlarından qovulmuş əhali isə Azərbaycanın Aran rayonlarında yerləşdirildiyindən iqlimə uyğunlaşmayanları qızdırma xəstəliyindən vəfat etdilər. Vədi, Yegeqnadzor və Əzizbəyov rayonlarında vaxtilə azərbaycanlıların yaşadıkları onlarca kənd xarabalıqlara çevrilib sahibsiz qaldı. Belə ki, xaricdən gələn ermənilər əsasən İrəvanda yerləşdilər və «Böyük Ermənistan» xülyasını reallaşdırmağa istiqamətləşmiş fəaliyyətə başladılar.

Stalin-Beriya-Mikoyan üçlüyünün siyasəti nəticəsində Ermənistanda azərbaycanlıların sayı azaldı, Azərbaycanda isə ermənilərin sayı artırıldı. Yeni yaradılan sənaye mərkəzlərində-Sumqayıt, Əli Bayramlı, Mingəçevir, Daşkəsən və b. şəhərlərə minlərlə erməni köçürüldü. Yuxarı Qarabağda, Gəncədə, Bakıda erməni lobbisi gücləndi. 40 il sonra 80-ci illərin sonunda isə azərbaycanlılar Ermənistandan zorla çıxarıldı. Demək olar ki, azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən məqsədyönlü, kütləvi şəkildə deportasiyası prosesi 1980-ci illərin sonunda başa çatdırıldı. Bütün bunlara real siyasi qiymət ilk dəfə Azərbaycan Respublikası Prezidenti **H.Əliyev** tərəfindən **1997-ci il dekabrın 18-də imzaladığı “1948-53-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərmanla** verdi. Bu sənədlə son iki əsr ərzində azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilən **etnik**

təmizləmə və soyqırım siyasətinin mürtəcə mahiyyəti dünya ictimaiyyətinə çatdırıldı. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti **1969-cü il mayın 7-də** sərhəd rayonlarında **2 min ha** çox Azərbaycan torpağının Ermənistanına verilməsi haqqında hələ 1938-ci il mayın 5-də verilmiş qərarı təsdiq etdi. Lakin **1969-cu ilin iyulunda** hakimiyyətə gələn **Heydər Əliyev** bu qərarın icrasına imkan vermədi.

1953-cü il martın 5-də İ.V.Stalinin vəfatından sonra Sov. İKP MK-nın birinci katibi seçilən I.S.Xruşovun idarəçilik sistemində etdiyi dəyişikliklər Azərbaycandan da yan keçmədi.

M.C. Bağirov rəhbərlik metodlarında yol verdiyi kobud səhvlərə görə Azərbaycan KP MK-in birinci katibi vəzifəsindən azad edilərək Kuybışev neft birliyinə rəis müavini göndərildi, lakin tezliklə həbs edilərək SSRİ Ali Məhkəməsi hərbi kollegiyası tərəfindən ölüm cəzasına məhkum edildi. 30-40-cı illərin siyasi repressiyalarının həyata keçirilməsində xüsusi canfəşanlıq edən Y.Sumbatov-Topuridze, X.Qriqoryan, R.Markaryan və b. da öz qanlı əməllərinə görə layiq olduqları cəzanı aldılar.

1954-cü il fevralın 14-16-da AKP-nın XX qurultayı akademik İmam Daşdəmir oğlu Mustafayevi MK-nın birinci katibi seçdi. Sadıq Rəhimov Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Rəyasət Heyətinin sədri təyin olundular.

İ.Mustafayev respublikanın iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunmasına çalışdı. Sənayenin sürətli inkişafı nəticəsində Bakıda azərbaycanlıların sayı xeyli artdı. Xruşovun Bakını Azərbaycanın tərkibindən çıxarıb birbaşa Moskvaya tabe etmək planı pozuldu.

İ.Mustafayev Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili status almasına çalışdı, kargüzarlıq işlərinin ana dilində aparılması üçün tədbirlər gördü. **1956-cı ildə** Konstitusiyaya dövlət dilinin Azərbaycan dili olması haqqında yeni maddə əlavə edildi. 1956-cı ilin mayından məhkəmə quruculuğu, mülki sənayət və məhkəmə məcəllələrinin qəbulu Respublikanın ixtiyarına verildi.

1956-cı ildə Sov. İKP MK-nın XX qurultayı Stalinin şəxsiyyətə pərəstişini pisləyərək, «demokratiyanın dərinləşməsi» üçün tədbirlər planı müəyyən etdi. Birinci növbədə, islah əmək Düşərgələri Baş idarəsi ləğv edildi və ailə üzvlərini üzərindən «xalq düşməni» damğası götürüldü. Lakin bəraət siyasi mühacirlərə aid edilmədi.

50-ci illərin ortalarında imperiyada nisbətən siyasi yumşalma Azərbaycanda **milli dirçəliş** meyllərini oyatdı. Bundan təşvişə düşən mərkəz Azərbaycanı qorxu altında saxlamaq üçün A.Mikoyan və Mixail Suslovun təşəbbüsü ilə növbəti dəfə **Dağlıq Qarabağı** Ermənistanına vermək məsələsini qaldırdı. Ermənistanda antitürk təbliğatı yenidən qızıqdırıldı. İrəvandakı Azərbaycan Pedaqoji Texnikumu Azərbaycanın Xanlar rayonuna köçürüldü. Erməni Pedaqoji İnstitutundakı Azərbaycan şöbəsi bağlandı. Ermənistanda Azərbaycan dilində çıxan qəzetlər, C.Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Dram Teatrı bağlandı. 1958-ci ildə bütün ermənilərin katalikosu II Vazgen Bakıya səfər edərək Dağlıq Qarabağın Ermənistanına verilməsini, Bakıda erməni ruhani seminariyasının açılmasını, Bakıdakı erməni kilsəsindən hər səhər zəng vurulmasını təklif etdi. Lakin rədd cavabı aldı. Mərkəz də öz növbəsində mübahisəli ərazilər olan digər respublikalarda arzu olunmaz reaksiya doğuracağından çəkinərək Azərbaycanda məkrli siyasətindən əl çəkdi.

1959-cu ildə İ.Mustafayev millətçilikdə təqsirləndirilərək vəzifədən azad edildi, onun yerinə Vəli Axundov təyin edildi. 1962-ci ildə gizli yığıncaqda "**Milli Azərbaycan Qərargahı**" (MAQ) yaradıldı. Oqtay Rəfilov onun sədri, Xudu Məmmədov isə sədr

müavini seçildi. Onlar bir neçə mühüm vəzifəyə milli kadrların təyin edilməsinə nail oldular.

1965-ci ildə uydurma “erməni soyqırımı”nın 50 illiyi qeyd edildi. “Qarabağ Komitəsi” açıq fəaliyyətə başladı. 1967-ci ildə Xankəndində bir neçə azərbaycanlı qətlə yetirildi. Respublika rəhbərliyi isə seyrçi mövqe tuturdu. Yalnız H.Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə DQMV-də erməni millətçiliyinin dərinləşməsinin qarşısı müəyyən müddətə alınmış oldu.

Sov.İKP MK-nın 1964-cü il 14 oktyabr plenumunda N.S.Xruşşov vəzifəsindən azad edilərək yerinə L.İ.Brejnev Sov. İKP MK-nın birinci katibi seçildi. 1966-cı ildən isə o, Baş katib oldu. Partiya, sovet, həmkarlar ittifaqları və komsomol orqanları təşkilatca yenidən ərazi prinsipi üzrə quruldu, kənd, rayon partiya komitələri bərpa olundu.

1966-67-ci illərdə AKP MK katibi **Şixəli Qurbanov** milli dəyərlərə diqqəti artırdı. Cənubda yaşayan böyük Azərbaycan şairi Seyid Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» poeması Bakıda nəşr olundu, «Ulduz» jurnalı işıq üzü gördü. İlk dəfə olaraq Novruz bayramı dövlət səviyyəsində qeyd olunmağa başladı.

Azərbaycanın, guya könüllü surətdə Rusiyaya birləşdirilməsinin 150 illiyi 1964-cü ildə təntənə ilə qeyd olunarkən bir qrup tarixçi alim buna qarşı çıxdı. 1969-cu ilin mart ayında ADU-nun tarix fakültəsinin Elmi şurasında çıxış edən Z.M.Bünyadov, M.Ə.İsmayılov və S.Əliyarov bu faktı işğal kimi qiymətləndirdilər. O vaxt Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi komitəsində əvvəl sədr müavini, 1967-ci ildən isə sədr vəzifəsində çalışan Heydər Əlirza oğlu Əliyevin milli düşüncəli vətənpərvər ziyalıların müdafiəsində mühüm rolu olmuşdu. AKP MK-nın 1969-cu il 14 iyul Plenumunda onun AKP MK-nın birinci katibi seçilməsi ilə Azərbaycanın ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında dönüş mərhələsi başlandı.

§5. Respublikanın ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında dönüş mərhələsi

XX yüzilliyin 60-cı illərinin sonuna yaxın Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatını dərin böhran bürüdü, olduqca mürəkkəb, ağır bir şəraitdə, respublikamızın iqtisadi inkişaf göstəricilərinə görə keçmiş Sovetlər Birliyində sonuncu yerdə olduğu bir zamanda, 1969-cu ilin iyulunda hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etmişdir. Uzun illər Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində işləyən, 1967-1969-cu illərdə bu orqana rəhbərlik edən Heydər Əliyev respublikada idarəçiliyi gücləndirməyə, rüşvətxorluğa, korrupsiyaya qarşı barışmaz mübarizə aparmağa başladı. Heydər Əliyev mərkəzdəki nüfuzundan respublikanın sosial-iqtisadi, mədəni inkişafı üçün səmərəli istifadə etməyə çalışırdı.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci mərhələ – **1969-1982-ci illər** XX əsr Azərbaycanının ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf tarixində ən parlaq dövr hesab edilir. Bu illərdə əldə edilmiş uğurlar, Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin düzgünlüyünü və həyatiliyini göstərir.

Tezliklə mərkəzdə böyük nüfuz qazanan, öz rəhbərlik prinsipləri ilə fərqlənən Heydər Əliyev 1976-cı ildə Sov.İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd və 1982-ci ildə Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna üzv seçilmişdi.

Bütün şüurlu həyatını Azərbaycan dövlətçiliyinin və onun əsaslarının – qanunçuluğun, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafın təmin olunmasına həsr etmiş

H. Əliyev hətta totalitar sovet rejimi dövründə də bu məqsədlərini uğurlu şəkildə həyata keçirməyi bacarmışdır.

Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, H. Əliyev hətta respublikada rəhbər vəzifədə olmadığı dövrdə belə dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, onun xalqımıza yad olan üsürlərdən təmizlənməsi uğrunda mübarizə aparırdı.

1950-ci ildə Leninqradda Təhlükəsizlik Orqanının Ali Məktəbini bitirdikdən sonra Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində əks-kəşfiyyat şöbəsində bölmə rəisi, 1953-cü isə şöbə rəisi təyin olunan, H. Əliyev böyük çətinliklərlə qarşılaşsa da, bu orqanda sağlamlaşma aparmaq, yeni gənc kadrları işə qəbul etmək sahəsində böyük fəallıq göstərir. Heydər Əliyev bu illəri belə xatırlayırdı: «cəsəətli addımlar atmağa, təmizləmə işləri görməyə başladım, həmin şöbədə işləyən bir neçə zabitin cinayətkar olduqlarına görə həbs edilməsinə, cəzalandırılmasına, işdən çıxarılmasına nail oldum. Xatirimdədir, 1954-cü ilin əvvəli idi. Mən başladım təmizləmə işləri aparmağa... Bir dəfə, iki dəfə, üç dəfə bu addımları atdım və sonra, 1955-ci ildə də bunların, həmin cəsəətli addımlarımın qurbanı oldum. Amma öz inadımdan dönmədim, həmin təmizləmə işlərinə başladım».

Məhz onun bilavasitə iştirakı və rəhbərliyi ilə 1953-cü ildən təhlükəsizlik orqanlarında təmizləmə, **milli kadrların irəli çəkilməsi prosesi başlamışdır.**

Heydər Əliyev 1964-cü ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi sədrinin müavini, 1967-ci ildə sədri vəzifəsinə irəli çəkildikdən sonra onun fəaliyyəti daha da genişləndi. Bu yüksək vəzifədə ilk azərbaycanlı olan H. Əliyev öz səlahiyyətlərindən xalqımızın maraqlarının qorunması, milli təhlükəsizliyin təmin olunması üçün istifadə etmişdir. XX əsrin 30-cu illərində sovet rejiminin xalqımıza, xüsusilə onun ziyalılarına qarşı həyata keçirdiyi repressiyaların mahiyyətinin dərinə dərk edən H. Əliyev hər bir imkandan istifadə edərək xalqın öndə gedən ziyalılarını qoruyub saxlayırdı.

1964-cü ildə Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinin 150 illiyi qeyd edilərkən, akademik Z. Bünyadov başda olmaqla respublika tarixçilərindən bir neçə nəfəri bu birləşmənin könüllü şəkildə olmadığını qeyd etmişdilər. Buna görə də Z.Bünyadovu cəzalandırmağa səy edilir. Heydər Əliyev öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək bu aksiyanın həyata keçirilməsinin qarşısını almışdır.

H.Əliyevin 1969-1982-ci illərdə Respublikaya birinci rəhbərliyi dövründə 250-dən çox zavod, fabrik, istehsal sexi istifadəyə verildi, 630 min nəfərlik yeni iş yerləri açıldı. H.Əliyev 1975-ci ildə Bakıda Məişət Kondisionerlər zavodunun tikilməsinə nail oldu.

H.Əliyevin yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində əvvəllər bütün əsas göstəricilər üzrə Ümumittifaq göstəricilərindən geri qalan Azərbaycan tezliklə keçmiş İttifaqın ən inkişaf etmiş respublikalarından birinə çevrildi. 1969-1982-ci illər ərzində respublikada **milli gəlirin ümumi həcmi 2,5 dəfə, sənaye istehsalı, həmçinin əmək məhsuldarlığı 2 dəfə artmışdı.** 14 ildə istehsal olunmuş sənaye məhsulları öz həcminə görə, əvvəlki 50 ildəkinə bərabər idi. Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı 1,8 dəfə artmışdı. İstehsal olunan məhsulun ümumi həcmi 2,7 dəfə, xalq istehlakı mallarının istehsalı isə 3 dəfə artmışdır. İqtisadiyyatda köklü struktur və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdi, tərəqqinin və yüksəlişin təməli qoyulmuşdu.

Təkcə 1982-ci ilin iki günü ərzində bütünlükdə 1920-ci ildə buraxılan məhsulun həcmi qədər məhsul buraxılırdı. Sənaye müəssisələrinin, yaşayış binalarının, mədəni-məişət obyektlərinin tikilib istifadəyə verilməsi sosial-iqtisadi tərəqqinin yüksək mərhələsinə çatmışdı.

1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda 213 yeni iri sənaye müəssisəsi istismara verilmişdi. Elektron maşınqayırması, radiosənaye, yüngül və yeyinti sənayesi üçün maşın və avadanlıqlar və i.a. kimi müasir sənaye sahələri həmin dövrdə yaranmışdı.

H.Əliyevin Azərbaycan SSR-ə rəhbərliyi dövründə əhalinin sosial-mədəni inkişafında da nəzərəcarpacaq inkişaf baş vermişdi. 1970-ci ildə respublikada doğulanların ümumi sayı 151,0 min nəfər idisə, bu rəqəm 1987-ci ildə 184,6 min nəfər olmuşdur. 70-80-ci illərdə respublikada ümumi sahəsi 38 milyon kv². olan yaşayış evləri tikilmişdi.

70-ci illərdə Respublikada idarəçiliyin güclənməsi, tələbkərlığın artırılması nəticəsində xalq təsərrüfatında mühüm irəliləyişlər əldə olundu. Neft sənayesində tənəzzülü aradan qaldırmaq üçün kəşfiyyat işləri genişləndirildi. 1970-ci ildə neft hasilatı 17,3 mln. ton, 1972-ci ilin əvvəlinədək isə bir milyard ton neft çıxarılmışdı. 90 adda müxtəlif neft məhsullarının istehsalına imkan yarandı. 70-ci illərdə Cənubi Qafqazda ən iri **poladtökmə zavodu** tikildi və istifadəyə verildi. 1985-ci ildə Dərin Dəniz özülləri zavodu ilk məhsulunu istehsal etdi. 90-cı illərin əvvəllərində SSRİ-də istehsal olunan neftçixarma texnikasının **2/3**-ni Azərbaycan verirdi. Neftmaşınqayırma sahəsində Azərbaycan ABŞ-dan sonra ikinci yeri tuturdu. 1983-cü ildə **Qroznı-Bakı neft kəmərinin** istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycan SSRİ-nin vahid neft kəmərinə qoşuldu. Bakıda "Ulduz" elektrik cihazqayırma, "Ozon", Sumqayıtda məişət kompressorları zavodları istifadəyə verildi. Bakıda 2 evtikmə kombinatı, Sumqayıt və Mingəçevirdə evtikmə zavodları, Sumqayıtda şüşə zavodu, Ələt ağac emalı kombinatı və s. işə düşdü. 1971-ci ildə Naxçıvan MSSR-də Araz, 70-ci illərin ortalarında Tərtər, 1981-1984-cü illərdə Şəmkir su-elektrik stansiyaları işə salındı. Respublikada kənd təsərrüfatının, pambıqçılığın, tərəvəzçiliyin, tütünçülüyn, 70-ci illərin sonlarından isə həm də üzümçülüyn inkişafına diqqət artırılmışdı. Lakin 80-ci illərin II yarısında Sovet imperiyasında alkoqolizmə qarşı mübarizə komponiyası başlandıdan sonra 100 min ha çox üzümlük məhv edilmişdi.

70-ci illərdə Bakıda **Dəniz vağzalını, indiki H.Əliyev adına Respublika sarayı, "Moskva" mehmanxanasını, 80-ci illərdə Gülüstan sarayı, yeni zooparkı, örtülü idman kompleksi** tikilmişdi. 1990-cı ildə əhaliyə 18 metro stansiyası xidmət göstərirdi. 1971-ci ilin sentyabrında **Kür su kəməri** işə salınmış, Kür suyu Bakıya gətirilmişdi. 1982-ci ildə Sabirabadda iri su təchizatı kompleksi istifadəyə verildi. 1990-cı ildə Respublikada 150-ə qədər telestansiya, 846 xəstəxana fəaliyyət göstərirdi.

XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda elm və maarif sahəsində ciddi irəliləyişlər baş vermiş, təhsilin inkişafına diqqət xeyli güclənmişdi. 70-80-ci illərdə əhalinin təhsil səviyyəsi: 1970-ci ildə əhalinin hər 1000 nəfərindən 471 nəfəri ali və ya orta təhsilli idisə, 1979-cu ildə bu rəqəm 652 nəfər, 1986-cı ildə isə 741 nəfər təşkil edirdi. Əgər 1970/1971-ci illərdə ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin sayı 13 olmuşdusa, artıq 1981-ci ildə onların sayı 17 olmuş, bütün respublikada hamılıqla orta təhsilə keçilməsi başa işi çatdırılmışdı.

Məlumdur ki, sovet hakimiyyəti dövründə azərbaycanlılardan ibarət yeni hərbi nəslinin yetişməsinin qarşısını almaq məqsədilə, onlar xüsusi hərbi bilik və hazırlıq tələb etməyən hissələrə göndərilir, hərbi məktəblərdə azərbaycanlıların təhsil almasına süni əngəllər yaradılırdı. Vətənin və dövlətçiliyin müdafiə olunmasında milli hərbi kadrların əvəzsiz rolunu dərinlən başa düşən H.Əliyev azərbaycanlıların hərbi məktəblərə qəbul olunmasını təmin etmək üçün indiki **Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi liseyi** yaratdı.

Bu məktəbi yaratmaq asan olmasa da, Heydər Əliyev 1971-ci ildə böyük uzaqgörənliklə, qeyri-adi cəsarətlə və inadkarlıqla bunu həyata keçirə bildi.

Həmin dövrdə SSRİ-də iki belə məktəb vardı: Naximov və Suvorov adına hərbi təmayüllü məktəblər. Üçüncü belə məktəbin Azərbaycanda yaradılmasının əsas məqsədini ermənilər də, sovet rəhbərliyi də yaxşı anlayırdı. Ona görə də Bakıya ciddi təzyiqlər başlandı. Ermənilər açıq-aşkar deyirdilər ki, bu məktəb bağlanmalı və Yerevanda açılmalıdır. Tələş içində olan Moskva məktəbi bağlamaq üçün hüquqi yol axtarmağa başladı və məktəbin lüzumsuz olduğunu sübut etmək üçün general-leytenant Topov Bakıya ezam edildi. Heydər Əliyevin tapşırığı ilə yaradılan xüsusi komissiya tərəfindən Topovun irəli sürdüyü hər bir dəlilin qarşısına çoxsaylı faktlar çıxarıldı. Sonda Topov Heydər Əliyev tərəfindən qəbul edildi və yüksək rütbəli hərbi bəlkə ilk dəfə idi ki, Mərkəzin tapşırığını yerinə yetirməmiş geri qayıtdı.

C. Naxçivanski adına məktəb yaşadı, inkişaf etdi. Sonralar da hamı dərk etdi ki, milli hərbi kadrlarımızın yetişdirilməsində bu məktəbin rolu əvəzsizdir. Qarabağ döyüşlərində vuruşan zabitlərimizin təxminən 70-80 faizi "Cəmşid Naxçivanski"nin yetirmələridir. Hazırda ordu quruculuğunda da bu məktəbin rolu əvəzsizdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin çox böyük uzaqgörənliyidir ki, dövlətimiz milli ordu quruculuğuna başlayanda ümitsiz qalmadı.

1969-1982-ci illərdə ümummilli liderin xalq qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də onun milli kadr potensialının, həmçinin Azərbaycanın müxtəlif sahələrdə ehtiyac duyduğu nadir ixtisaslar üzrə mütəxəssislər ordusunun yaradılması istiqamətində atdığı konkret addımlardan ibarət idi. Heydər Əliyevin respublika rəhbəri kimi ilk gündən qarşıya qoyduğu başlıca məqsədlərdən biri də məhz **kadrların milliləşdirilməsi** idi. Milli kadr quruculuğuna göstərilən həssas münasibət bir sıra reallıqlarla şərtlənirdi. Həmin dövrdə dövlət idarəçiliyində başqa millətlərdən olan insanların önə keçməsi, ana dilinin sıxışdırılması, kosmopolit ideyaların təbliği fonunda milli ruhun, milli özünüdərk zəifləməsi ulu öndər Heydər Əliyevi ciddi narahat edirdi. Respublikanın gələcək taleyini uzaqgörənliklə düşünən Heydər Əliyev dövlət idarəçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə milli kadrların yetişdirilməsini, azərbaycanlıların vəzifədə irəli çəkilməsini vacib məsələlərdən biri kimi nəzərdən keçirirdi. Bunun əsas səbəblərindən biri də respublikada bəzi yeni ixtisaslar üçün kadrların hazırlanmaması idi.

Respublikaya rəhbər təyin edilən Heydər Əliyev bu məsələni xüsusi diqqət mərkəzində saxlayaraq 1969-cu ilin avqustunda xaricdə təhsil almağa göndərilən tələbələrle görüşdü. Azərbaycana müsabiqədən kənar qəbul üçün ayrılan yerlərin sayının azlığı respublika rəhbərini bərk narahat edirdi. Ulu öndər azərbaycanlıların keçmiş SSRİ-nin nüfuzlu ali təhsil ocaqlarında təhsili üçün səylə çalışır, respublikamız üçün ayrılmış müsabiqədən kənar yerlərin sayının artırılmasını Moskvadan israrla tələb edir, əksər hallarda buna nail olurdu. 1970-ci ildə respublikadan kənara oxumağa göndərilən belə tələbələrin sayı əgər 60 nəfər idisə, 1975-ci ildə onların sayı 600 nəfərə, 1978-ci ildə 800-900 nəfərə çatmışdı. Beləliklə, SSRİ-nin müxtəlif ali təhsil müəssisələrinə göndərilən tələbələrin sayı o zaman təxminən Azərbaycan Dövlət Universitetinə bir il ərzində qəbul olunan tələbələrin sayına bərabər idi. Ulu öndər Heydər Əliyevin sonralar bəyan etdiyi kimi, kvotanın artırılması heç də asan başa gəlməyib, SSRİ rəhbərliyi ilə aparılan gərgin danışıqlar nəticəsində mümkün olurdu. Müqayisə üçün bildirək ki, digər müttəfiq respublikalar üçün 100-150-dən artıq limit verilmirdi.

Bir çox hallarda 17-18 yaşında gənc üçün Moskva Dövlət Universitetində müsabiqədən keçmək çətin idi. Onların bir qisminin biliyi buna imkan vermir, digər qismi isə rus dilini bilməməsi üzündən məqsədini gerçəkləşdirə bilmirdi. Lakin böyük strateq Heydər Əliyev özünəməxsus uzaqgörənliklə bu problemin də həllinə nail olmuşdu. Belə ki, MDU-ya daxil olmaq istəyənlər Azərbaycan Dövlət Universitetində - öz ana dillərində imtahan verir, sonra Moskvaya yola düşürdülər. Digər şəhərlərin universitetlərində də qəbul məhz bu cür idi. Ümumilikdə, ötən əsrin 70-80-ci illərində 15 mindən çox Azərbaycan gənci respublikamızdan kənarında - keçmiş SSRİ-nin 50-dən artıq şəhərinin 170 ali məktəbində 250-yə yaxın ixtisasa yiyələnmişdi.

Heydər Əliyevin kadr hazırlığı sahəsində həyata keçirdiyi uzaqgörən siyasəti müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğunda mühüm rol oynadı. Heydər Əliyevin qayğısı sayəsində ölkədən kənarında yüksək təhsil almış kadrlar hazırda Azərbaycan Respublikasında müxtəlif dövlət vəzifələrində, elm və istehsalat sahələrində uğurla çalışır və dövlətə xidmət edirlər.

Heydər Əliyev erməni millətçilərinə qarşı yorulmadan mübarizə aparır, onların bütün bəhanələrinin qarşısının alınması üçün mühüm tədbirlər görürdü. 1973-cü ildə **Xankəndində** Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filial əsasında müstəqil pedaqoji institut açıldı. 1979-cü ildə Ağdamdan bura **dəmiryolu** çəkildi. **Əsgəran rayonu** təşkil olundu. **1977-ci ildə** Dağlıq Qarabağ məsələsini yenidən qaldırmaq cəhdinin qarşısı qətiyyətlə alındı. 70-ci illərdə mərkəz, ermənilərin təhriki ilə Kəlbəcər rayonunun perspektivsizliyi bəhanəsi ilə oradan əhalinin köçürülməsi və rayon ərazisinin yaylaq kimi respublikalar arasında bölüşdürülməsi haqqında məsələ qaldırdı. Lakin H.Əliyev bölgənin iqtisadiyyatını qısa müddətdə canlandırmaqla mərkəzin və erməni millətçilərinin niyyətlərini puça çıxardı. Kəlbəcəyə **“Murov yolu”** çəkildi.

Heydər Əliyev milli oyanış məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir, bu istiqamətdə məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirməklə yanaşı, milli ziyalıları da totalitar sovet rejiminin sərt cəza maşınının təqiblərindən qoruyub saxlayırdı. Məhz 70-ci illərdə poeziyamızda “Cənub mövzusu”nun meydana gəlməsi, dahi Azərbaycan şairi **Vaqifə Şuşada** mavzoley tikilməsi, böyük şairimiz **Hüseyn Cavidin** nəşinin vətənə gətirilməsi, həmin dövrdə Kirovabad adlanan Gəncənin adını yaşatmaq üçün şəhər ətrafın qəsəbə salınaraq ona **“Yeni Gəncə”** adının verilməsi bu dahi şəxsiyyətin milli oyanışı təmin etmək üçün atdığı mühüm addımlar, xalq qarşısında yerinə yetirdiyi müstəsna xidmətlərin bir hissəsi idi. **1978-ci ilin aprelində qəbul edilən Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyasında** Azərbaycan dilinin dövlət dili olmasının öz əksini tapması da olduqca milli özünüdərkini inkişafı baxımından mühüm hadisə idi.

Bütün bunlarla yanaşı, H.Əliyev milli oyanışın daşıyıcıları olan ziyalıları da daim müdafiə edir, onları sovet rejimindən qoruyurdu.

H.Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətinin birinci dövründə ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi və mənəvi həyatında baş verən dəyişiklikləri təhlil etsək, belə nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəm əsası məhz həmin dövrdə qoyulmuşdu. Ümummilli lider özünəməxsus intuisiyası ilə gələcəkdə ölkəmizin müstəqilliyini bərpa olunacağını duymuş, onun möhkəm və əbədi olması üçün möhkəm özül qoymuşdur.

§6. XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında Azərbaycanda siyasi vəziyyət

“Yenidənqurma” və Azərbaycan. Artıq 80-ci illərin ortalarında sovet ölkəsinin ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatında böhran yaranmışdı. Böhranlı vəziyyətin simptomları hələ 70-ci illərin ortalarından görünürdü, - elmi-texniki tərəqqi ləngiyirdi, sənayedə avadanlığın mənəvi aşınması, infrastrukturun zəifliyi, təbii ehtiyatlar hasilatının çətinləşməsi və bahalaşması, maddi ehtiyatlar qıtlığının meydana gəlməsi təzahür edirdi.

Böhrana əsas səbəb rəvan işləməsi üçün qüdrətli rəhbər tələb edən sosialist cəmiyyətinin uzun müddət, xüsusən 70-ci illərin ortalarından onu idarə edə biləcək, xüsusi keyfiyyətlərə sahib liderə malik olmaması idi.

İctimai həyatın bütün sahələrinə partiya amirliyi gücləndikcə, bu təşkilatda mənəvi çürümə prosesi sürətlənirdi. Partiya özünə sosial dayaq yaratmaq üçün xalqları, cəmiyyəti, kollektivləri, təşkilatları parçalayırdı. İqtidar tərəfdən dəstəklənən rəhbər elita - partiya-təsərrüfat "fəalları" əldə etdikləri imkanlardan sui-istifadə edərək varlanırdılar. Məkrli yolla faydalanan fırıldaqçılar "sosialist həyat tərzi" meyarlarına sığışmayan dəbdəbəli yaşayış və yığdıqlarından asudə bəhrələnmək naminə mövcud siyasi-ictimai sistemin dağılmasına biganə idilər. Hakim üsuli-idarənin mənəvi dayağı olan kommunist ideologiyası iflasa uğramaqda idi. Onun təbliğ etdiyi ehkamlarla qurulmuş cəmiyyət, "böyük gələcək" haqqında uydurma iddialarla həyat həqiqətləri arasında ziddiyyətin dərinləşməsi böhranın mühüm səbəblərindən biri idi.

Dövləti qanunlar deyil, partiya elitesinin maraqları idarə edirdi. Sözdə elan olunmuş demokratik hüquq və azadlıqların real təminatı yox idi.

Sovet İttifaqının iflası mühüm xarici səbəblərlə də şərtlənirdi. Qərbdə "Bəla imperiyası" kimi damğalanan bu "super" dövlət iki sistem - kapitalist və sosialist sistemləri arasında çox böyük çətinliklə hərbi paritet yaratmağa nail olmuşdu. Lakin dünyanın demokratik dövlətləri ona qarşı qüvvələrini birləşdirirdilər.

70-ci illərin ortalarında SSRİ Şərqi Avropada orta mənzilli raketlər yerləşdikdən və 1979-cu ilin dekabrında sovet ordusu Əfqanıstana soxulduqdan sonra SSRİ-yə iqtisadi sanksiyalar tətbiq edildi. ABŞ SSRİ-yə taxıl ixracını dayandırdı. SSRİ-nin isə bu tədbirlərə, xüsusən külli miqdarda vəsait tələb edən yeni proqramlara cavab verməyə imkanı yox idi.

Dünya dövlətlərinin mövcud satış və xammal bazarlarını, tranzit imkanlarını yeni real qüvvələrə müvafiq yenidən bölüşdürmək cəhdləri də SSRİ-nin iflasını sürətləndirirdi. Onu növbəti böhranlı vəziyyətdən qurtarmaq üçün 80-ci illərin ikinci yarısında cəhdlər göstərildi. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasına rəhbərliyi ələ keçirdikdən sonra həqiqi siyasi məqsədini eklektik ideoloji və dövlətçilik sistemi yaratmaq cəhdləri ilə pərdələyən M.S.Qorbaçov Mərkəzi Komitənin **1985-ci il Aprel plenumunda** iqtisadi və sosial-mədəni tərəqqinin "sürətləndirmə konsepsiyası"nı irəli atdı. Elmi-texniki tərəqqini, cəmiyyətin maddi-texniki bazasını inkişaf etdirmək, istehsal münasibətlərini təkmilləşdirmək, bütün ictimai, siyasi və ideoloji təsisatlar sistemini fəallaşdırmaq, "insan amilinin rolunu yüksəltmək" üçün sözdə təşəbbüslər edildi. Əməyin təşkili, təsərrüfat hesabının tətbiqi, çoxukladlı iqtisadiyyatı, eləcə də icarə sistemini, kooperasiyanı inkişaf etdirmək, müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanan təsərrüfatlara bərabər imkanlar yaratmaq haqqında qanun və qərarlar qəbul olundu.

Lakin onların işləməsi üçün münasib şərait yaranmadı. Əvvəlki direktiv aktlar kimi, bu qanun və qərarlar da gözlənilən nəticələri vermədi.

Hələ güclü olan rəqiblərinə zərbə vurmaq üçün "islahatçılar" Sov.İKP MK-nın 1987-ci il Yanvar plenumunda yeni siyasi xətt - "**aşkarlıq və demokratiya xətti**"inin qəbul edilməsinə nail oldular. Əvvəllər stalinizm, 20-30-cu illərin partiya liderlərinə qarşı terror, sosializm quruculuğunun "Lenin prinsipləri"ndən sapınmalar ciddi tənqid olundu. Partiyanın totalitar idarəçilik metodları, qeyri-humanist, milli ayrı-seçkiliyə əsaslanan, xalqları parçalamaq, düşünən beyinlərdən məhrum etmək, insanları mütiləşdirmək, robotlaşdırmaq siyasəti ifşa olundu. 1988-ci ildə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri vəzifəsini ələ keçirdikdən sonra Qorbaçov partiya amirliyinə qarşı daha ciddi addımlar atmağa başladı. Sov.İKP-nin XIX konfransında (1988-ci il, iyun) o, "Humanist, demokratik sosializm" şüarını meydana atıb, belə bir cəmiyyət qurmaq üçün partiya və dövlət orqanlarının funksiyaları arasında hədd qoyulmasını, partiyanın əsasən nəzəri, strateji siyasətlə məşğul olmasının vacibliyini qeyd etdi. Lakin partokratların müqavimətini qırmaq mümkün olmadı, yenə də rəhbər kadrlar partiya nomenklaturasında saxlandı. Partokratlar yeni qəbul olunmuş seçki qanunlarında deputatların üçdə birinin ittifaq üzrə orqanları olan ictimai təşkilatlardan seçilməsinə nail oldular. **1989-cu ildə** ilk dəfə **çoxmandatlı sistem** əsasında SSRİ xalq deputatları seçkiləri təşkil olundu və təbii ki, deputat mandatlarının çoxunu partokratlar aldı. Azərbaycandan seçilən SSRİ xalq deputatlarının da hamısı partnomenklatura siyahısından idilər. Buna baxmayaraq, öz işinə 1989-cu il mayın 25-də başlamış SSRİ xalq deputatlarının I qurultayında "qeyri-formal" deputatlar da sanballı bir qrup təşkil edə bildilər, bu da siyasi müxalifətin formalaşmasına şərait yaratdı.

İqtisadi və siyasi sahədə "yenidənqurma" partiya elitesi mühafizəkar qanadının ciddi müqaviməti nəticəsində baş tutmurdu. Siyasi idarəçilikdə mövqelərini saxlaya bilmiş mühafizəkarlar təsərrüfata rəhbərlikdə köhnə, qeyri-iqtisadi metodlardan əl çəkməyə imkan vermirdilər. İdarəçilik sisteminin təzələnməsinə yönəldilən lokal tədbirlər isə nəzarət dairəsini zəiflədir, partokrat işbazlara yeni-yeni gəlir yolları, xalq malının talanmasına daha münasib imkanlar yaradırdı.

"Yenidənqurma" iqtisadiyyata ciddi zərbə vurdu, cəmiyyəti "siyasiləşdirdi", Kommunist Partiyasının nüfuzunu sarsıtdı və imperiyanı daha dərin böhrana saldı. Mərkəzdənqaçan qüvvələr gücləndi, buna qarşı Moskva müxtəlif məkrli tədbirlərə əl atdı, respublikalar arasında konfliktlər, münaqişələr sərtləşdi. Türkdilli xalqların Türkiyə Respublikasına təbii meyli şovinistlər, xüsusən qatı erməni millətçiləri tərəfindən potensial təhlükə kimi qiymətləndirilirdi. Hakim dairələrdə yüksək vəzifə və nüfuz sahibi olan Heydər Əliyev M.Qorbaçovun sonralar etiraf etdiyi kimi, "yenidənqurma prosesini, demokratikləşmə prosesini çox qızğınlıqla, ürəkdən bəyənməsinə", "Siyasi Büronun fəal üzvü və son dərəcə ciddi rəhbər" olmasına baxmayaraq, nəinki 1987-ci ilin oktyabrında idarəçilikdən uzaqlaşdırıldı, hətta xalqın gözündən düşməsi üçün böhtançı təbliğat obyektinə çevrildi.

Moskva mərkəzdənqaçan qüvvələri zəiflətmək üçün ənənəvi "parçala, hökm et" siyasətindən daha geniş istifadə etdi, milli münaqişələri qızıışdırdı, xalqlar arasında qanlı nifaq saldı. İmperiyanın müxtəlif bölgələrində əvvəldən məharətlə hazırlanmış milli münaqişə ocaqları alovlandırıldı.

Qarabağ münaqişəsi. "Yenidənqurma"nın elan olunmuş cəlbədicə məqsədləri Azərbaycan xalqında, xüsusən ziyalılarda ümidlər doğurmuşdu. Xalq arasında

demokratik ideyalar yayılırdı. Bundan narahat olan mərkəz mühüm geosiyasi dəyəri olan Azərbaycanı və deməli, bütün Cənubi Qafqazı əldə saxlamaq üçün yenidən uydurma "Dağlıq Qarabağ problemi"ni qızıışdırdı.

80-ci illərin ikinci yarısında, SSRİ-də "yenidənqurma" prosesini mərkəzdənqaçan qüvvələr fəallaşdırdığı vaxt erməni amilindən "Bəla imperiyası"nı dağıtmaq istəyən dövlətlər də geniş bəhrələnməyə çalışdı.

Həm Rusiya, həm də Avropa tərəfindən himayə olunduqlarını gören erməni millətçiləri türk soyqırımına, terrora əsaslanan qanlı siyasətlərini - "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq kimi sərsəm xülyanı reallaşdırmaq cəhdlərini yenidən fəallaşdırdılar.

1985-ci ildə **Daşnak partiyasının** Afinada keçirilmiş XXIII qurultayı erməniləri "Böyük Ermənistan" uğrunda mübarizəni yenidən genişləndirmək üçün yaranmış əlverişli şəraitdən səmərəli istifadə etməyə, qüvvələri birləşdirməyə çağırırdı. Antitürk təbliğatı və terrora səfərbərlik daha da güclənmişdi. 1986-cı ildən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində erməni milli separatçılıq təbliğatı açıq və geniş xarakter almışdı. Moskva rəsmilərində antitürk əhvali-ruhiyyənin formalaşmasına Qorbaçovun yaxın əhatəsində olan "şahnazaryanlar", "aqanbekyanlar" mühüm təsir göstərirdi.

Kütləvi informasiya vasitələrində açıq-aşkar eyhamlar vurulurdu ki, Qorbaçovun xanımı Parisdə əntiq əşyalar satan imkanlı ermənilərlə əlaqə saxlayır və onların diqqətindən məmnun qalmışdır. Lakin verilən vədi yerinə yetirmək müşkül iş idi. Az sonra Yerevanda bəxşişlərin geri qaytarılması tələbi ilə mitinqlər keçirilməyə başlanmışdı. SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında deputat İgityan Qorbaçova müraciətlə "Axı siz söz vermişdiniz..." - deyə az qala vədə əməl olunmasını tələb etmişdi. Paruyr Qazaryan, Zori Balayan, S.Xanzadyan, B.Ulubabyan, S.Kaputikyan və başqalarının tarixi saxtalaşdıran, azərbaycanlıları təhqir edən qızıışdırıcı "əsərləri" erməni millətçiliyinin daha davakar xarakter almasında, milli münaqişənin alovlanmasında müstəsna rol oynayırdı. Balayanın "İki od arasında", "Qəza", "Ocaq" kitabları "əzabkeş xalqa" daha emosional təsir göstərmişdi. "Qarabağ" komitəsinin fəaliyyəti genişlənmişdi.

Rəsmi Moskva **1987-ci ilin noyabrında** Parisdə dövlət başçısının əsabələrindən biri olan akademik Abel Aqanbekyanın dili ilə Qarabağ hərəkatına müsbət münasibətini, qeyri-rəsmi olsa da, bütün dünyaya bildirməkdən çəkinmədi. Aqanbekyan "**Humanite**" qəzetinin 1987-ci il 18 noyabr tarixli sayında dərc olunmuş müsahibəsində Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsinin məqsədəuyğun olmasını və bu barədə dövlət başçısına təklif verdiyini bildirdi.

"Qarabağ" komitəsinin Azərbaycanda, xüsusən Dağlıq Qarabağda uzun müddət gizli fəaliyyət göstərən yerli təşkilatı "**Krunk**" adı altında açıq fəal mübarizəyə başlamışdı, "Miatsum" (birləşmə) hərəkatı genişlənirdi. 1988-ci il martın 2-də "DQMV-nin Ermənistanla yenidən birləşdirilməsi uğrunda mübarizə komitəsi" - iri müəssisə rəhbərlərini birləşdirən 55-lər komitəsi yaradılmışdı. Dünyada baş verən dəyişiklikləri vaxtında və düzgün qiymətləndirmək, Azərbaycan xalqını gözləyən təhlükələri görmək və qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirmək, vahid milli platforma yaratmaq əvəzinə Azərbaycan rəhbərliyi bağlılanılmaz bir passivlik, laqeydlik nümayiş etdirdi. Başsız qalmış xalqın kortəbii etiraz hərəkatları səmərəli nəticə vermirdi.

1988-ci ildə Ermənistan SSR ərazisindən, öz dədə-baba yurdundan - 185 kənddən və başqa yaşayış məntəqələrindən 230 min azərbaycanlı qovuldu, 15 mindən çox kürd və bir neçə min rus Ermənistandan çıxarıldı. Ermənistan, demək olar ki, monoetnik bir respublikaya çevrildi. Bunun üçün əvvəlcədən xüsusi silahlı dəstələr hazırlanmışdı.

Ermənistanın Qafan və Mehri rayonlarında bu cinayətkarların vəhşi əməllərindən yaxa qurtaran ilk qaçqınlar 1988-ci il yanvarın 25-də Azərbaycana pənah gətirildilər. Qaçqınların yeni dəstələri fevralın 18-23-də təqiblərdən can qurtarıb Azərbaycana gəldilər.

1988-ci il fevralın 12-də Yerevanda böyük antitürk mitinqi keçirildi. "Ermənistanı türklərdən təmizləməli", "Ermənistanda ermənilər yaşamalıdır!" və başqa millətçi şüarlar səslənirdi. Fevralın 21-də erməni vandalları Yerevanda qalmış son məscidə hücum edib onu dağıtdılar. Azərbaycan aşiq sənətinin dahisi Ələsgərin qəbri təhqir edildi. Böyük şair Səməd Vurğunun abidəsi uçuruldu. Azərbaycanlılara qarşı terror 1988-ci ilin əvvəllərində Vedibasarda xüsusən genişləndi. Döyülmüş, alçaldılmış, heç yerdən köməyi olmayan 4000 nəfər adam ev-eşiyini atıb piyada, ayaqyalın-başıaçıq, böyük çətinliklərlə qarlı dağ keçidlərini aşıb Azərbaycana gəlməyə məcbur oldu.

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindəki ermənilər bundan ruhlanaraq daha fəal siyasi aksiyalar keçirməyə başladılar.

1988-ci ilin əvvəllərindən Xankəndində (1923-cü ilin avqustundan 1991-ci ilin noyabrınadək Stepanakert adlanıb) erməni əhalisi ardı-arası kəsilməyən kütləvi mitinqlər, nümayişlər keçirirdi. Fevral ayının **15-18-də** vilayətin, Şuşadan başqa, bütün rayon sovetlərində sessiya keçirildi və DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxarılıb Ermənistan SSR tərkibinə verilməsini təklif edən qərarlar qəbul olundu. Mitinqçilərin tələbi ilə fevralın 20-də Vilayət Sovetinin sessiyası DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxarılıb Ermənistan SSR tərkibinə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. SSRİ Ali Sovetindən xahiş edildi ki, bu məsələni müsbət həll etsin. Moskva münaqişəni daha da qızıqırdı. Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun Bakıya gəlmiş üzvü sərhədləri dəyişdirməyin yolverilməzliyindən danışır, Yerevana gedən üzvü isə DQMV-dəki separatçılığa haqq qazandırır.

Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının tapdalanmasına Moskvanın, Azərbaycan rəhbərliyinin qəti tədbirlərlə cavab vermədiyini gören Azərbaycan xalqı böyük həyəcan içində idi. Kortəbii mitinqlər, etiraz nümayişləri keçirilirdi.

Ermənistandan azərbaycanlıların döyülüb, alçaldılıb qovulmasına, Yuxarı Qarabağda isə ermənilərin həyasız separatçı tələblərinə qarşı münaqişə zonasında yaşayan azərbaycanlılar xüsusən qəti etiraz edirdilər. Aşağı Qarabağ bölgəsindən toplanaraq Dağlıq Qarabağda münaqişəni başlanğıcda həll etmək, onun böyüyüb qanlı müharibəyə çevrilməsinin qarşısını almaq üçün, əliyalın olsa da, yürüşə hazırlaşan azərbaycanlıları rəsmi Bakının göstərişi ilə dayandırdılar. Hətta Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağda məskunlaşmasına belə icazə verilmədi. **Fevralın 21-də** vilayətin Əsgəran rayonunda ermənilərin iki nəfər azərbaycanlıyı öldürməsi, 19 nəfərin yaralanması vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

Dünya ictimaiyyəti gözündə öz əməllərinə haqq qazandırmaq üçün ermənilər 1988-ci il fevralın 28-də **Sumqayıtda** Edik Qriqoryanın fəal iştirakı ilə fitnəkarlıq törətdilər.

Bütün Azərbaycan xalqı bu fitnəkarlığı, onun müəlliflərini və icraçılarını ciddi lənətlədi.

Ermənilər istəklərinə nail oldular. Onlar bu faciəni ağlasığmaz uydurmalarla bəzəyib, beynəlxalq ictimaiyyətdə azərbaycanlılara qarşı mənfi münasibət yaratmağa çalışdılar.

Sumqayıt fitnəkarlığından sonra Ermənistanda hökumətin və "Qarabağ hərəkatı" liderlərinin mütəşəkkil şəkildə təşkil etdiyi qanlı antitürk hərəkatı daha da genişləndi. Bu işdə yaxşı silahlandırılmış erməni qeyri-formal hərbi birləşmələri fəal iştirak etdilər.

Ermənistanda azərbaycanlıların soyqırımı həтта burada **7 dekabrda** baş verən dəhşətli zəlzələdən sonra belə dayanmaq bilmədi. Təbii fəlakətə düşər olmuş qonşusuna ilk kömək əlini Azərbaycan uzatdı. Dekabrın 8-də Bakıdan 80 peşəkar xilasedici, 28 güclü avtokrandan ibarət mexanikləşdirilmiş dəstə Spitaka yola düşdü, bu dəstə təkcə ilk günlər 63 nəfəri uçuşun altından çıxarıb ölümdən xilas etdi. Dekabrın 11-də Azərbaycandan zəlzələ zonasına İL-76 təyyarəsində köməyə gedən 78 nəfər (50 azərbaycanlı, 13 ləzgi və b) Leninkan yaxınlığında müəmmalı şəkildə qəzaya uğradı, 77 nəfər həlak oldu.

Erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı qanlı əməlləri nəticəsində Ermənistanda bir nəfər də azərbaycanlı qalmadı. Onların son nümayəndələri - **Nüvədi kəndinin** əhalisi 1991-ci il avqustun 8-də bir gün içərisində sovet əsgərlərinin köməyi ilə Ermənistandan qovuldu. Azərbaycanlılar sonradan Ermənistan dövlətinin ərazisi olmuş doğma torpaqlarında tam soyqırımına məruz qaldılar.

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı törədilən cinayətlərin Moskvada, habelə müvəffəqiyyətlə aldadılmış dünya ictimaiyyəti tərəfindən soyuqqanlılıqla qarşılınması Dağlıq Qarabağda separatçıların əl-qolunu daha da açdı.

Ermənistan SSR Ali Soveti **1988-ci il 15 iyun** tarixli qərarı ilə kobudcasına Azərbaycanın daxili işinə qarışaraq, DQMV-ni Ermənistanın tərkibinə qəbul etməyə razılıq verdi. Azərbaycan SSR Ali Soveti XI çağırış VII sessiyası **1988-ci il 17 iyun** tarixli qərarı ilə DQMV Xalq Deputatları Soveti sessiyasının 20 fevral tarixli qərarını qeyri-qanuni akt kimi qiymətləndirdi. İyunun 21-də Vilayət Xalq Deputatları Sovetinin fəvqəladə sessiyası SSRİ Ali Sovetinə müraciətlə Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-ə verilməsini xahiş etdi. **İyulun 12-də** Vilayət Sovetinin sessiyasında DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxması barədə qeyri-qanuni qərar qəbul olundu.

Moskvanın səlahiyyətli nümayəndəsi A.Volskinin iki xalq arasında kompromis yaratmaq adı altında ermənipərəst missiyası vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Xankəndində tətillər və nümayişlər ara vermirdi. **1988-ci il sentyabrın 18-də ermənilər Xocalıya hücum etdilər.** Qanlı toqquşma baş verdi. Sentyabrın 21-i və oktyabrın 18-də Xankəndində azərbaycanlıların və buna cavab olaraq Şuşada ermənilərin evləri, avtomobilləri yandırıldı. Noyabrın 24-də Ermənistan ərazisindən silahlı quldurlar Qubadlı rayonunun Eyvazlı, Davudlu və Qədirlilər sərhəd kəndlərinə soxulub qırğın törətdilər. Eyvazlı kəndi tamamilə yandırıldı.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti vəziyyəti nizama salmaq üçün Azərbaycanın hüquqlarını yenidən kobud surətdə pozaraq 1989-cu il yanvarın 12-də "**Azərbaycan SSR-in DQMV-nin xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında**" qərar qəbul etdi. A.Volskinin başçılığı ilə Muxtar Vilayət Xalq Deputatları Soveti, onun İcraiyyə Komitəsi hüququnda birbaşa Moskvaya təbə olan müvəqqəti **Xüsusi İdarə Komitəsi (XİK)** təşkil edildi, bütün dövlət və ictimai orqanların səlahiyyəti dayandırıldı. XİK vilayətdə qayda-qanunu bərpa etmək əvəzinə onu Azərbaycana bağlayan iqtisadi əlaqələrinin tam qırılmasına, azərbaycanlıların buradan qovulmasına, ermənilərin silahlanmasına və quldur dəstələrində birləşməsinə şərait yaratdı. 1989-cu il iyunun 13-dən başlayaraq vilayətdə azərbaycanlılar yaşayan məntəqələr blokadaya alındı. Sovet ordu hissələrinin köməyi ilə erməni quldurları -"saqqallılar" Xankəndindən bütün azərbaycanlıları-14 min nəfəri qovub çıxartdılar.

Azərbaycan demokratik qüvvələrinin təkidli tələbi ilə SSRİ Ali Soveti **1989-cu il noyabrın 28-də** Dağlıq Qarabağda Xüsusi İdarə Komitəsini ləğv etdi. Vilayətin idarəsi

SSRİ Ali Soveti xüsusi komissiyasının nəzarəti altında Azərbaycan SSR Təşkilat Komitəsinə tapşırıldı. Lakin yenə mərkəz tərəfindən qəti tədbirlər görülməməsi erməniləri yeni təhrikçi hərəkətlərə şirnikləndirirdi. **Ermənistan SSR Ali Soveti isə 1989-cu il dekabrın 1-də "Ermənistan SSR-ə Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında"** qeyri-qanuni qərar qəbul etdi. Xankəndində Ermənistanın dövlət bayrağı qaldırıldı. İdarəçilik işləri, müəssisələr bu respublikanın nazirlik və baş idarələrinə tabe edildi.

Sovet imperiyasının silahlı qüvvələri bu vaxt SSRİ-nin saxlanılmasına münasibət haqqında **17 mart Ümumittifaq referendumunda** iştirak etməyən Ermənistana "dərs vermək", habelə Azərbaycandakı kommunist rejimini dəstəkləmək üçün erməni quldurlarına köməyi azaldı. 1991-ci il mayın əvvəllərində **Çaykənd və Martunaşəndə** pasport rejimi yoxlanıldı və hərbişmiş erməni birləşmələri tərksilah edildi. İyulun əvvəllərində Goranboy rayonunun **Azadkənd, Sarısu, Manaşid, Erkeç və Buzluq** kəndlərində düşmənin dayaq məntəqələri dağıdıldı.

Lakin erməni quldurları yenə rusların köməyi ilə sərhəd zonalarındakı Azərbaycan kəndlərinə basqınları davam etdirirdilər. 1991-ci il avqustun 18-20-də erməni hərbi hissələri rusların, vertolyot və ağır texnikanın köməyi ilə Qazax rayonuna hücum etdi. **Bağanis-Ayrım** kəndi yenə dağıdıldı, əhaliyə işgəncələr verildi. Vəhşilər bir kişini ot tayasında yandıraraq ətrafında yallı getmişdilər. Ermənilərin Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonu kəndlərinə də hücumları ara vermirdi. Qubadlının **Yuxarı Cibikli** kəndinin əhalisi düşməne mərdliklə müqavimət göstərmiş, 20 qulduru məhv etmişdi. Burada olan Sovet Ordu hissəsi, demək olar ki, seyrçi mövqe tutmuşdu. Təkcə ukraynalı **Olek Babak** əliyalın azərbaycanlılara kömək etdi və qəhrəmancasına həlak oldu. Ölümündən sonra ona Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi.

Vəziyyəti gərginləşdirmək üçün erməni terrorçuları hər vasitədən istifadə edirdilər. 1989-cu il sentyabrın 16-da onlar Tiflis-Bakı şəhərlərarası sənişin avtobusunu Yevlax şəhəri yaxınlığında partlatdılar. 1990-cı il avqustun 10-da Xanlar rayonunda Tiflis-Ağdam sənişin avtobusunda yeni terror aktı törətdilər.

İmperiya milli münaqişəni daha da dərinləşdirirdi. Lakin bu yolla imperiyanın xalqlar üzərində ağalığını saxlaması artıq mümkün deyildi. Onun süqutu gündən-günə yaxınlaşırdı. İmperiya pəncəsindən xilas olmağa çalışan xalqın tələbi ilə 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbədənkenar sessiyasında respublikanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında **bəyanat** və xüsusən sentyabrda bu barədə Konstitusiyaya aktının qəbulu ilə əlaqədar Dağlıq Qarabağ münaqişəsi daha da kəskinləşdi. Bu münaqişə Ermənistanın əli ilə Azərbaycana qarşı aparılan təcavüzkar müharibəyə çevrildi.

Milli hərəkətin başlanması. "Yenidənqurma" siyasətinin ziddiyyətliyi, mühafizəkarların ciddi müqaviməti üzündən mövcud siyasi və iqtisadi rəhbərlik metodlarını demokratikləşdirmək tədbirləri baş tutmurdu. Köhnə idarəçilik mexanizminin dağılması, yeni mexanizmin isə hələ yaradılmaması ilə əlaqədar İttifaqın düşdüyü ümumi böhran gündən-günə dərinləşirdi. Xalqın güzəranı pisləşirdi. Belə bir şəraitdə SSRİ-nin dağılma prosesinin qarşısını almaq üçün hakim dairələr milli münaqişələri, antitürk, antiislam siyasəti qüvvətləndirirdilər. Mühüm geosiyasi məkanda imperiyanın türk xalqları ilə Türkiyə arasında körpü olduğundan Azərbaycan əsas zərbə hədəfi idi. Ermənistanda və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində azərbaycanlıların soyqırımını törətmək, Azərbaycanı parçalamaq, bu yolla bütün regionda ağalığı

saxlamaq siyasəti həyata keçirilirdi. Uzun illər münasib fürsət gözləyən erməni millətçiləri yaranmış vəziyyətdən məhəretlə istifadə edib, bu dəfə də Azərbaycanın hesabına öz torpaqlarını genişləndirmək məqsədi ilə fəaliyyətə başladılar.

Hadisələrin belə gedişi Azərbaycanda milli hərəkatın qalxmasına güclü təkan verdi. 1988-ci ilin əvvəllərindən ilk kütləvi etiraz çıxışları başlanmışdı. Hərəkat həmin ilin sonunadək, demək olar ki, kortəbii xarakter daşıyırdı. Cəmiyyətdə "Demokratiya və aşkarlıq" şüarı altında ədalət, humanizm, hüquqi dövlət, xüsusən milli suveren hüquqların qorunması haqqında fikirlər plüralizmi yaranmışdı. Yeni ictimai-siyasi təşkilatlar meydana gəlirdi. 1987-ci ilin axırlarında Azərbaycan Dövlət Universitetində (indiki Bakı Dövlət Universiteti) yaradılmış "Yurd" təşkilatı, 1988-cı ilin baharından fəaliyyətə başlayan "**Çənlibel**", "**Müstəqillər**", "**Qala** , "**Aşıq Ələsgər**", "**Ozan**" **cəmiyyətləri**, "**Varlıq**" komitəsi, "**Azərbaycan Xalq Cəbhəsi**"nin (AXC) **təşəbbüs qrupu**, "**Bakı gənc alimlər klubu**", "**Bakı incəsənət mərkəzi**" və başqa təşkilatlar bu hərəkata istiqamət verməyə çalışırdı.

Meydan hərəkatı. İlk etiraz mitinqi **1988-ci il fevralın 19-da** Bakıda keçirildi. **Martın 16-da** Azərbaycan Elmlər Akademiyasında etiraz mitinqi təşkil olundu. Ermənistanda azərbaycanlıların soyqırımının kütləvi hal almasına qarşı **mayın 16-da** Dövlət Universiteti qarşısında "Yurd" təşkilatının fəal iştirakı ilə böyük mitinq keçirildi. Mitinqçilər şəhərin Lenin adına baş meydanına (indiki Azadlıq meydanı) istiqamət aldılar. Burada davam edən mitinqdə respublikanın görkəmli ziyalıları çıxış etdilər, xalqı və rəhbərləri respublikanın hüquqlarını müdafiə etməyə çağırdılar. Mitinqçilər Moskvadan və Azərbaycan rəhbərliyindən erməni millətçilərinin azğın hərəkatlarına qanunu əsas götürməklə qəti cavab verilməsini tələb edirdilər. Respublikanın başqa şəhərlərində də mitinqlər keçirilirdi.

Moskva 1988-ci il mayın 21-də Azərbaycandakı canişinini dəyişdirib, **Əbdürrəhman Xəlil oğlu Vəzirovu** hakimiyyətə - Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (AKP MK) birinci katibi vəzifəsinə gətirdi. Əbdürrəhman Vəzirov xalqa, onun milli mənafeələrinə zidd siyasəti ilə Dağlıq Qarabağ məsələsində erməniləri öz xəbis niyyətlərini həyata keçirməyə daha da həvəsləndirdi.

Moskvanın Dağlıq Qarabağdakı səlahiyyətli nümayəndəsi A.Volskinin ermənipərəst siyasəti, xüsusən nadir **Topxana meşəsində** sənaye obyektinə tikintisinə başlanması xəbəri bütün xalqı hiddətləndirdi. **1988-ci il noyabrın 15-də** Dövlət Universiteti qarşısında, səhəri gün Elmlər Akademiyasının dəyirmi salonunda "Varlıq" cəmiyyəti və M.Ə.Sabir adına bağda "Yurd" təşkilatının təşəbbüsü ilə mitinqlər keçirildi.

Xalq hərəkatının kortəbii mərhələsinin ən qızğın dövrü **noyabrın 17-dən** başlandı. Həmin gün səhər Universitet, Akademiya, Politeknik və İqtisad institutları qarşısından nümayişçi dəstələr milisin canlı maneələrini aşaraq, M.Ə.Sabir adına bağa, oradan isə şəhərin baş meydanına gəldilər. Meydanda mitinqçilərin tələbləri oxundu. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün dayandırılması, Dağlıq Qarabağda antiazərbaycan siyasəti yeridən qurumun ləğv edilməsi, əks təqdirdə Ermənistana qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilməsi, Azərbaycandan olan deputatların SSRİ Ali Soveti sessiyasında Ermənistanın təcavüzü ilə əlaqədar məsələ qaldırması başlıca tələblərdən idi. Bu tələblər Azərbaycan rəhbərliyini qane edirdi, lakin hökumət nümayəndələri mitinqçi dayandırmağı tələb etdikdə mitinqçilər tələbləri yerinə yetirilməyincə meydanı tərk etməyəcəklərini bildirdilər. Noyabrın 24-də Bakı, Naxçıvan və Gəncə şəhərlərində

xüsusi vəziyyət və komendant saati tətbiq edildi. Küçələrə ağır silahlı qoşun hissələri yeridildi.

Meydan səngimək bilmirdi. İnsanlar küçələrə çıxarılmış tankların lülələrinə qərənfillər taxır, əsgərləri camaatın tələbləri ilə tanış edir, qan tökməyə çağırırdılar. Nümayişçilər meydana Azərbaycan SSR-in oraq çəkicli bayrağı ilə gəlmişdilər, bir neçə gün sonra - **noyabrın 19-da** burada ilk dəfə **1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağı** qaldırıldı. Hər gün yüz minlərlə adam tankların, əsgərlərin arasından keçib meydana axışırdı. Çox vaxt mitinqçilərin sayı milyon nəfəri ötürdü. Gecələr meydanda qalanmış tonqalların ətrafında minlərlə adam qalırdı.

Xalq artıq mitinqlə mümkün olan nəticəni əldə etmişdi. Ölkə rəhbərliyi mövcud problemə Azərbaycan xalqının münasibətini bilməmişdi. Lakin erməni millətçiliyinə, separatizminə qarşı heç bir tədbir görülmürdü.

Dekabrın 3-də hərbi hakimiyyət mitinqçilərdən meydanı tərk etməyi tələb etdi. Dekabrın 4-də isə gecə hərbiçilər hücum edib zorla meydanı boşaltdılar, burada gecələyən mitinqçiləri həbs etdilər.

Meydan dağıldıqdan sonra da bir neçə gün Bakıda və başqa şəhərlərdə etiraz tətili və nümayişləri keçirildi. Həmin günlər təkcə Bakıda 14,5 min fəhlə və qulluqçu tətil etmişdi.

Xalq Azərbaycanın üzləşdiyi taleyüklü problemləri həll etməyə qadir siyasətçinin Heydər Əliyev olduğunu dərk edərək, onun yenidən respublikaya rəhbər təyin olunmasını arzulayırdı. Minlərlə adam mitinq və nümayişlərə, xüsusən münaqişə bölgələrində, Heydər Əliyevin portreti ilə çıxırdı. Xalqı birləşdirib mübarizəni vahid istiqamətə yönəltmək məqsədi ilə bir qrup nüfuzlu ziyalının təşəbbüsü də Xudu Məmmədovun qəfil ölümü ilə (14 oktyabr 1988-ci il) boğuldu.

Xalq Azərbaycan SSR-in SSRİ daxilində iqtisadi və mədəni suverenliyi uğrunda mübarizə aparmağı, hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti qurmağı proqram məqsədi elan edən, lakin kifayət qədər siyasi təcrübəsi olmayan liderlərin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən AXC ətrafında birləşməyə başladı. 1989-cu il martın 13-də AXC təşəbbüs qrupu və "Varlıq" komitəsi arasında siyasi razılaşma əsasında **AXC-nin Müvəqqəti Təşəbbüs Mərkəzi** təşkil edildi. **1989-cu il iyulun 16-da Bakıda AXC-nin təsis konfransı keçirildi.** Cəbhənin Proqram və Nizamnaməsi qəbul olundu. İdarə heyəti formalaşdı. Əbülfəz Elçibəy AXC-nin sədri seçildi.

AXC demokratik - mərkəziyyət prinsipindən imtina etmişdi. Onun konfederativ quruluşu, yuxarı təşkilatların qərarının üzvlər üçün yalnız məsləhət xarakteri daşması, tədbirlərdə iştirakın tam könüllü olması buna imkan yaradırdı. Cəbhə daxilində plüralizm, ən müxtəlif fraksiyaların yaradılması nəzərdə tutulurdu. AXC sədri təmsilçi funksiya daşıyırdı, onun hətta səsvermə hüququ yox idi.

Demokratiya mədəniyyəti hələ formalaşmamış cəmiyyətdə ifrat demokratik nizamnamə ilə çox mürəkkəb siyasi şəraitdə taleyi həll olunan xalqa rəhbərlik edə biləcək güclü təşkilat yaratmaq mümkün olmadı. Bundan yuxarı dairələrdə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan qüvvələr məharətlə istifadə edir, öz adamlarını, xüsusi idarə agentlərini bu təşkilata yeridirdilər.

Radikal tədbirlərə üstünlük verən xalq cəbhəsi liderləri iyunun 29-da Bakıda ümumşəhər mitinqi təşkil etdilər. Əvvəl belə mitinqlərin əleyhinə olan AXC İdarə Heyəti mitinq və tətil hərəkatının genişləndiyini görüb onu idarə etməyi vacib bildi.

Sentyabrın 2-də Bakı ümumşəhər tətilində tələblərə cavab verilməsə, sentyabrın 4-dən birhəftəlik ümummilli tətil başlanacağı elan olundu. Ayın 5-də Şimali Qafqaz dəmir yolunda hərəkət tam dayandı.

Sentyabrın 6-da mitinqçilər öz tələblərinə respublika rəhbərliyinə "istefa" tələbini də əlavə etdilər. Bundan sonra AXC və AKP MK arasında danışıqlar başlandı. Tələblərin ödənəcəyi barədə razılıq əldə olundu. Sentyabrın 13-də xüsusi saziş protokolu imzalandı. Sentyabrın 15-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənənar sessiyası çağırıldı. Burada DQMV-də XİK-nin ləğvi, Azərbaycan SSR Konstitusiyasına respublikanın sərhədlərinə yalnız ümumxalq referendumu yolu ilə dəyişiklik etməyin mümkünlüyünü nəzərdə tutan əlavələr edilməsi, suverenlik, vətəndaşlıq və iqtisadi müstəqillik haqqında qanun layihələrinin geniş müzakirəyə verilməsi haqqında qərarlar qəbul edildi.

Suverenlik haqqında qanun layihəsinin ümumxalq müzakirəsi keçirildi. Qanuna respublikada Azərbaycan SSR qanunlarının ittifaq qanunlarından üstünlüyü və onun SSRİ tərkibindən çıxmaq reqlamenti haqqında mühüm bəndlər daxil edildi. Ali Sovetin 1989-cu il sentyabrın 23-də öz işini davam etdirən növbədənənar sessiyası **"Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında" Konstitusiya qanununu** qəbul etdi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1989-cu il oktyabrın 5-də AXC-ni rəsmi qeydə aldı.

Xalq hərəkətini boğmaq cəhdləri. Qanlı yanvar. AXC liderlərinin 1989-cu ilin payızından başlayaraq düşünülməmiş addımlar atması, türkçülüyə meyllərini açıq ifadə etməsi də imperiya rəhbərlərini çox ciddi narahat edirdi. Mərkəz belə bir təşkilatın hakimiyyətə gəlməsinə heç vəchlə razılaşa bilmirdi.

Təcrübəsiz və hakimiyyətə can atan siyasi liderləri "radikallar"a və "liberallar"a bölüb xalq hərəkətini daxildən parçalamaq, seçkiləri fəvqəladə vəziyyət, komendant saati şəraitində keçirməklə yenə "kommunistlərin" qalib gəlməsinə nail olmaq üçün məkrli siyasət aparılırdı.

Cəlilabadda 1989-cu il dekabrın 8-dən fasiləsiz mitinqlər, tətillər başlandı. İnzibati orqan işçiləri xalqın tərəfinə keçdi. Xalqın tələbi ilə raykomun 57 gün əvvəl təyin olunmuş birinci katibi istefa verdi. Yeni katib paytaxtdan göndərildi. Rayonda hakimiyyətə gəlmək istəyənlər yenidən adamları qızıışdırdılar. Vəziyyəti nizama salmaq üçün dekabrın 27-də rayona gətirilən milis dəstələri həbslər keçirdi. Qəzəblənmiş əhali hücum edib raykomun, milisin binalarını dağıtdı, rəhbərləri döyüb qovdu. Toqquşmalarda 150-dən çox adam yaralandı. Dekabrın 29-da burada **"Xalq hökuməti"** adlandırılan hökumət fəaliyyətə başladı. Müvəqqəti Təşkilat Komitəsi və Milli Müdafiə Şurası yaradıldı.

İnsanlar Cənubi Azərbaycanda, İran İslam Respublikasında yaşayan qan qardaşları, qohumları ilə mədəni və iqtisadi əlaqələri, gediş-gəlişi bərpa etmək tələbi ilə dəfələrlə rəhbər orqanlara müraciət etmişdi.

Naxçıvan MSSR kimi aztorpaqlı respublikada 17 min kv.m münbit torpaq sahəsi sərhədlə tikanlı məfillər arasında qalmışdı. Bu zonadakı qədim qəbiristanlığa və ziyarətgaha getmək mümkün deyildi. Lakin vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyən rəhbər dairələr tədbir görməyə tələsmirdilər. **"Sərhəd hərəkəti"** isə genişlənirdi.

1989-cu ilin dekabrında Naxçıvan MSSR-də sərhəd boyu 9 minə qədər adam toplanmış, çadırlar qurulmuş, tonqallar qalanmışdı. Xalq cəbhəsi dekabrın 23-də sərhəd dəstəsinin komandirinə ultimatum göndərib dekabrın 31-dək sərhəddən adamların

müəyyən qaydalarla keçməsinə, qohum-qardaşları ilə əlaqə saxlamasına imkan yaratmasını tələb etdi. Lakin razılıq əldə olunmadı.

İmperiyanın rəhbərliyi haqq-ədalətin bərqərar edilməsi uğrunda səsini qaldıran xalqa divan tutmağa hazırlaşdı. Sərhədlərin pozulması bəhanəsi də onun planlaşdırdığı qanlı qırğına bəraət ola bilərdi. Buna görə də sərhədçilərə müqavimət göstərməmək əmri verilmişdi.

Dekabrın 31-də saat 12-də Araz çayı boyu 137 km Sovet-İran sərhədində heyəcanlar başlandı. Sərhəd qurğuları dağıdıldı. Hər iki tərəfdən sahilə toplanmış adamlar Arazı keçib görüşdülər. 1990-cı il yanvarın 7-də isə SSRİ-Türkiyə Respublikası sərhədində heyəcanlar baş verdi. Yanvarın 18-də Biləsuvar və Cəlilabad rayonlarında sərhəd qurğuları dağıdıldı.

1990-cı il yanvarın 11-də **AXC Lənkəran şöbəsinin** qərarı ilə gecə raykom, daxili işlər şöbəsi, rabitə qovşağı, mətbəə və digər dövlət müəssisələri mühasirəyə alındı, partiya komitəsinin, hökumət orqanlarının fəaliyyəti dayandırıldı. **Müvəqqəti Müdafiə Komitəsi** təsis olundu.

Bütün bunlar hakimiyyət böhranının, Moskva canişininin respublikadakı hadisələrə nəzarəti tam itirməsinin təzahürü idi. Bununla barışa bilməyən mərkəz 1990-cı il yanvarın əvvəllərindən Azərbaycanda müxtəlif qoşun hissələri, cəza dəstələri yerləşdirdi. SSRİ müdafiə naziri **D.Yazov** gizlicə Gəncəyə gəlmiş, vəziyyətlə tanış olmuş və respublika rəhbərliyinin də təklifləri nəzərə alınmaqla "Tayfun" adlı qanlı əməliyyat planı hazırlamışdı.

Erməni millətçilərinin təhrikçilik hərəkatları, Azərbaycanın sərhəd kəndlərinə, DQMV-də azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə silahlı basqınlar isə getdikcə artırdı.

Bu hadisələrə müxtəlif vasitələrlə şərait yaradan Moskva öz istəyinə nail olmuşdu. Siyasiləşmiş insanların çoxu AXC-nin 1990-cı il yanvarın 6-7-də keçirilmiş konfransında yeni seçilmiş İdarə Heyətində üstünlük təşkil edən "liberallar"ın deyil, "radikallar"ın ardınca gedirdi. Yanvarın 12-də "radikallar" **Milli Müdafiə Şurası** (MMŞ) təşkil etdilər. Məqsəd mövcud özünümüdafiə dəstələrini birləşdirmək, yeni hərbi dəstələr yaratmaq və erməni hərbi birləşmələrin hücumlarının qarşısını almaq idi. Respublikanın rəhbərliyi də gəncləri MMŞ-nin köməyi ilə milis dəstələrinə cəlb edərək silahlandırıb cəbhəyə göndərməyə, müəssisələrdə fəhlə drujinaları təşkil etməyə çağırırdı.

AXC-ni dağıtmaq, "demokratik hərəkatı" boğmaq üçün müvafiq vaxt yetişmişdi. Təhrikçilər fəallaşdılar. Yanvarın 13-də Bakıda bir erməninin iki azərbaycanlıyı öldürməsinə cavab olaraq **erməni talanları** başlandı. 56 nəfər öldürüldü, 112 nəfər xəsarət aldı. Talançı dəstələrin azğın əməllərinə nə yerli hüquq mühafizə orqanları, nə də o zaman Bakıda olan SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin 12 minlik silahlı qüvvəsi mane olurdu. Onlar milli münaqişəyə qarışmamaq əmri almışdılar.

Əhalinin köməyi ilə ermənilərin çoxu evlərdə, məscidlərdə, hərbi hissələrdə sığınacaq tapdı. Talanların qarşısı MMŞ özünümüdafiə dəstələrinin gücü ilə yanvarın 15-də, demək olar ki, alınmışdı. MMŞ dəstələri şəhərə nəzarət edirdilər.

1990-cı il yanvarın 13,15,16, 17 və 18-də Azərbaycan KPMK-nın büro iclaslarında respublikadakı vəziyyət müzakirə edilmiş, çıxış edənlər - Ə.Vəzirov, A.Mütəllibov, V.Polyaniçko, E.Qafarova, M.Məmmədov, V.Hüseynov və başqaları, habelə Bakıda olan Y.Primakov və yüksək rütbəli Moskva hərbiçiləri güc tətbiq olunması vacibliyini bildirmişdilər. Etiraz edən və ya başqa təklif verən olmamışdı.

1990-cı il yanvarın 15-də Ə.Vəzirov Moskvaya göndərdiyi teleqramda tələb edir ki "Antisovet, antipartiya şüarları ilə mitinq edən ekstremistlərin liderləri dərhal məsuliyyətə cəlb edilməlidirlər. Bunun üçün hüquqi əsaslar vardır". Ertəsi gün Ə.Vəzirov yenə "ağalarına" teleqram vurub bildirir ki, müxalifətin əlində çoxlu silahın olması Azərbaycanda sosialist quruluşunun məhvinə gətirib çıxaracaq və buna görə də dərhal güc tətbiq olunmalıdır. Elə bu vaxt Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Sədri A.Mütəllibov Moskvaya teleqram vurmuşdu ki, respublikanın SSRİ güc nazirlikləri hərbi kontingentini qeyri-qanuni silahlı birləşmələri tərksilah etmək üçün əməliyyat keçirəcəkləri müddətdə yerləşdirmək və ərzaqla təmin etmək imkanı vardır.

Xalqa, demokratik qüvvələrə tutulacaq divana hüquqi don geyindirmək üçün fəvqəladə vəziyyət elan olunması vacib idi. Ə.Vəzirov yanvarın 14-də AKP MK bürosunda müzakirə etdikdən sonra çağırdığı Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti iclasında "Azərbaycan SSR-in DQMV-də vəziyyətin normallaşdırılması sahəsində təxirəsalınmaz vəzifələr haqqında" qərar qəbul edilməsinə nail oldu. Qərarla DQMV və zəruri olarsa, ona bitişik rayonlarda və sərhəd boyunca fəvqəladə vəziyyət elan olunması və mərkəzdən lazımi köməklik göstərilməsi üçün SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinə müraciət olunması nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin müraciətinə əsasən SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti **yanvarın 15-də "DQMV və bəzi başqa rayonlarda fəvqəladə vəziyyət elan olunması haqqında"** fərman verdi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinə təklif edildi ki, Bakı və Gəncə şəhərlərində, eləcə də başqa yaşayış məntəqələrində qadağan saatları tətbiq edilməsi də daxil olmaqla hər cür lazımi tədbirlər görsün.

Respublika hökuməti iflic vəziyyətində idi. Respublika Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri Moskvaya göndərdiyi şifrəli teleqramlarda bildirirdi ki, respublika xaos vəziyyətindədir, qiyam ərəfəsindədir, qətiyyətli tədbirlər görülməsə, Azərbaycan əldən gedə bilər. İmperiya buradakı hakimiyyət böhranından, bəzi ölkələrdə olduğu kimi, Bakıda da Sovet hakimiyyətinin devriləcəyindən, beləliklə, Azərbaycanı itirəcəyindən qorxub Bakı ətrafına əlavə qoşun hissələri, ağır texnika gətirməyə başladı. MMŞ-nin təşəbbüsü ilə şəhərin girəcəklərində və Bakı qarnizonu hissələrinin ətrafında əhali yük, minik maşınlarını, avtobus və trolleybusları yan-yana düzüb barrikadalar qurdu, piketlər təşkil etdi. Yollarda 26 maneə yaradıldı. Şəhərdəki qoşun hissələrinin, o cümlədən Salyan kazarmalarının yolu kəsildi.

Bakının hərbi komandanlığı, buna heç bir ehtiyac olmadığı halda, xalqa tutulacaq divana cavab olaraq adamların rusdilli əhaliyə, ilk növbədə hərbi ailələrinə zərər yetirəcəyindən qorxub onları Azərbaycandan çıxarmağa başladı.

Rəsmi Moskvanın Bakıya göndərdiyi emissarları - SSRİ Ali Soveti İttifaqlar Sovetinin sədri Y.Primakov və Sov.İKP MK katibi A.Girenkonun AXC-nin "liberal" və "radikal" qanadları nümayəndələri ilə ayrı-ayrılıqda görüşləri müsbət nəticə vermədi.

Yanvarın 17-dən AKP MK binası qarşısında izdihamlı mitinq başlandı, ümumi tətillər elan olundu. Tələb edildi ki, Moskva Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddialarına qəti son qoysun, imperiyanın Bakıya və ətrafına yığıdığı qoşunlar Dağlıq Qarabağa və daim erməni basqınlarına məruz qalan sərhəd bölgələrinə göndərsin.

Mitinqçilər xalqa xəyanətdə təqsirkar bildikləri respublika partiya, sovet və hökumət başçıları üçün simvolik dar ağacları düzəltmişdilər. Onlar AKP MK birinci katibi vəzifəsinə öz namizədlərini irəli sürüdünlər. Xalqın Moskvanın təyin etdiyi canişini istefaya göndərmək, yerinə öz nümayəndəsini gətirmək tələbi qəti rədd edildi. A.Girenko

açıqca bildirdi ki, respublika rəhbərliyini Sov.İPK MK deyil, kütlənin dəyişməsi yolverilməzdir.

Mərkəz Naxçıvanda da xalqa divan tutmaq məqsədi ilə fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi üçün təzyiqlər göstərirdi. **Yanvarın 18-də Şərur rayonu Kərki kəndinin** işğalı vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Xalqın tələbi ilə yanvarın 19-da Naxçıvan MSSR Ali Soveti Muxtar Respublikanın **SSRİ tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul etdi.** Məqsəd Azərbaycanda baş verən hadisələrə, sovet ordusunun qanlı əməllərinə dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmək idi və bu, müəyyən rol oynaya bildi.

1990-cı il yanvarın 19-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti yanvarın 20-də saat 00-dan **"Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi haqqında"** fərman verdi. Xalqı qəfildən yaxalamaq, ona divan tutmaq, qırğın törətmək üçün qoşunlardan istifadə ediləcəyi, aman verilməyəcəyi, habelə ən başlıcası fəvqəladə vəziyyətin elan olunacağı vaxt gizli saxlandı. Fəvqəladə vəziyyət və komendant saati vaxtının elan edilməsi qanlı planları poza bilərdi. Buna görə də AXC İdarə Heyəti komendant saati tətbiq olunduğu təqdirdə orduya müqavimət göstərmədən piketləri götürmək haqqında qərar qəbul etmişdi.

Xalqa məlumat verilməsin deyə yanvarın 19-da saat 19.27-də **Azərbaycan Televiziyasının enerji bloku partladılaraq sıradan çıxarılmışdı.**

Fəvqəladə vəziyyətin yanvarın 20-də, saat 00-dan başlanmasına göstəriş verildiyinə baxmayaraq, qoşun hissələri yanvarın 19-da saat 21-dən ilk olaraq Türkan-Qala tərəfdən şəhərə yeridildi. "Bakı əməliyyatı"na SSRİ müdafiə naziri D.Yazov şəxsən rəhbərlik edirdi. Bakı qarnizonu qoşunları, gətirilən hərbi hissələr, hərbi gəmilərdən desant, xüsusi cəza dəstələri hücumu keçdi. Ağır hərbi texnika çox asanlıqla barrikadaları dağıtdı. Əsgərlər gözyaşardıcı qazdan istifadə edir, əliyalın adamlara avtomat silahlardan güclü atəş açırdılar. Qaçıb sığınacaqlarda gizlənənlər tanklar üzərindəki projektorların köməyi ilə axtarılıb tapılır, gülləbaran edilirdilər. Hərbçilər təsadüfən yola çıxanları, yaşayış evlərini, təcili yardım maşınlarını, şəhər nəqliyyatını atəşə tutur, yaralıları öldürür, meyitləri yandırır, təhqir edir, adamları tankların tırtılları altına salıb əzabla öldürür, eybəcər hala salırdılar. Şəhərin küçələri öldürülmüş, yaralanmış adamların, qocaların, qadınların, uşaqların qanına qərq olmuşdu. Əsgərlər tibb müəssisələrini mühasirəyə alaraq yaralı mülki şəxslərin buraya gətirilməsinə, habelə tibbi heyətin yaralılara köməyə getməsinə mane olurdular.

Rəsmi məlumatlara görə, Bakıya və başqa yaşayış məntəqələrinə sovet ordusunun hücumu vaxtı **131 nəfər, o cümlədən 117 azərbaycanlı, 6 rus, 3 yəhudi, 3 tatar öldürülmüş, 744 nəfər yaralanmış, 400 nəfər həbs edilmiş, 4 nəfər itkin düşmüşdür.** Evlərə, ictimai və şəxsi nəqliyyat vasitələrinə, şəhər təsərrüfatına və vətəndaşlara böyük maddi ziyan dəymişdi.

Fəvqəladə vəziyyət haqqında fərman artıq iş işdən keçəndən sonra, yanvarın 20-də saat 7-də elan olunmuşdu.

Azərbaycan xalqı fəvqəladə vəziyyət şəraitində partizan müharibəsi aparmaq kimi avantürüst çağırışları rədd etdi, qarşıya mövcud reallıqlar daxilində həll edilməsi mümkün olan məsələlər qoymağa, mübarizəni dinc siyasi vasitələrlə davam etdirməyə başladı. Azərbaycanda yüksək vəzifə sahibi olanlar xalqa kömək etmək, ona arxa durmaq əvəzinə kürsülərini qorumaq naminə qaçıb gizləndilər. Bir sıra qabaqcıl ziyalı **yanvarın 20-də** Elmlər Akademiyasında etiraz mitinqi keçirdi. Ziyalıların səsini boğmaq,

onları qorxutmaq üçün bu mitinqin iştirakçısı olan üç görkəmli alim, professor Sumqayıta, mitinqə gedərkən yolda tankın altına salınıb məhv edildi.

Gərginliyi bir qədər yatırımaq üçün hərbi hökumət həmin gün radio ilə Azərbaycan SSR Ali Soveti sədrinin Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan olunmasına və şəhərə qoşun yeridilməsinə qarşı etiraz bəyanatının yayılmasına icazə verdi.

Yanvarın 21-də Heydər Əliyev Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək burada təşkil olunmuş, 6 minədək adamın iştirak etdiyi izdihamlı yığıncaqda çıxış etdi, bu ağır günlərdə yaralı, heç yerdən kömək almayan doğma xalqı ilə birgə olduğunu bildirdi. O, çıxışında və verdiyi müsahibələrdə 20 Yanvar faciəsinə siyasi qiymət verdi, əliyalın xalqın qırılmasını hüquqa, demokratiyaya, humanizmə zidd, mərkəzin və respublika rəhbərlərinin günahı üzündən yol verilmiş kobud siyasi səhv kimi ifşa etdi. H.Əliyev çıxışında qeyd etdi ki, "Dağlıq Qarabağ hadisələrinin ilkin mərhələsində ölkənin ali partiya siyasi rəhbərliyi tərəfindən vaxtında zəruri tədbirlər görülsə idi, gərginlik indiki hala çatmaz, tərəflər itkilərə məruz qalmaz, başlıcası isə 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə çoxlu insan qırğını ilə nəticələnən hərbi müdaxilə üçün zəmin yaranmazdı". Ölkə rəhbərliyini ciddi tənqid edən Heydər Əliyev ona yarınan respublika başçılarından da yarıtmaz fəaliyyətini ifşa etdi və göstərdi ki, Vəzirov "bu yüksək vəzifədə olduğu müddətdə... Azərbaycanda vəziyyəti sabitləşdirmək üçün heç nə etməmişdir. Əksinə, səhv addımları, yaramaz iş üslubu, yanlış siyasi manevrləri ilə xalqla öz arasında uçurum yaratmışdır". Heydər Əliyev qorxmadan imperiya rəhbərlərini "qatillər" adlandırırdı.

Azərbaycan, Bakıda fəvqəladə vəziyyət olmasına baxmayaraq, **yanvarın 22-də** şəhidlər ilə vidalaşdı. Paytaxt matəm libası geyinmişdi. Respublikada üç gün matəm elan olunmuşdu. Azadlıq meydanında izdihamlı matəm mitinqi keçirildi. Mitinqdə və dəfn mərasimində milyona qədər insan iştirak edirdi. Bu, azadlıq, haqq, ədalət, demokratiya yolunda müqəddəs şəhidlərə ehtiramın, habelə Moskvanın qanlı əməllərinə qarşı etirazın ifadəsi idi. Küçələrdə, AKP MK binası divarlarında "Qorbaçov cəlladdır!", "Rədd olsun Sov. İKP!", "İşğalçılar, rədd olub gedin!" və b. şüarlar yazılmışdı. Partiya biletlərindən tonqallar qalanmışdı.

Şəhidlər şəhərin ən uca yerində - **Dağüstü parkda**, vaxtı ilə mart soyqırımının qurbanlarının dəfn edildiyi yerdə dəfn edildi.

Xalqa qarşı sovet ordusunun qanlı cinayətləri isə hələ bitmək bilmirdi. Sovet ordusunun tam döyüş hazırlıqlı qoşun hissələrinin Ermənistandan Naxçıvana yeridilməsinə cəhd göstərildi, lakin xalq bunun qarşısını aldı. Siyasi çevriliş edilmiş bölgələrdə ordunun köməyi ilə kommunistlərin hakimiyyəti bərpa olundu. Ordu hissələri Lənkərana yeridildi.

Gizlicə respublikadan qaçmış Ə.Vəzirovun yerinə Moskva yanvarın 24-də **Ayaz Mütəllibovu** Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsinə gətirdi.

İmperiya rəhbərləri, onların yerli əlaltıları istədiklərinə nail oldular. Bakıda fəvqəladə vəziyyət, komendant saati tətbiq edildi. AXC MMSŞ dağıldı, bir çox fəal cəbhəçilər həbs olundu, ölkədən qaçdı, qeyri-legal işə keçdi.

İmperiyanın şovinist rəhbərliyi qanlı əməlləri ilə Azərbaycan xalqının iradəsini qıra bilmədi, özünün dayacağı olan Kommunist Partiyasını, Sovet hakimiyyətini xalqın gözündən daha da saldı, bəzilərinə "yenidənqurma"ya olan ümidi puç etdi, təsdiq etdi ki, imperiya üçün respublikanın suverenliyi, xalqların ləyaqəti heç nədir.

1990-cı ilin Qanlı Yanvarı Azərbaycan xalqı üçün tək-cə böyük faciə deyildir, ləyaqətini qorumaq üçün mübarizə aparmağa, bu yolda qurban verməyə hazır olan xalqın tarixində şərəfli bir səhifədir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə milli dövlətçilik ləğv edildi və “müstəqil” elan edilən Azərbaycan SSR-in səlahiyyətləri tədricən ləğv edilərək sovet müstəmləkə imperiyasının tərkibinə qatıldı.

Azərbaycanın sovetləşməsi onun öz tarixi torpaqlarının bir qisminin Yuxarı Zəngəzurun tamamilə itirməsi, Qarabağın dağlıq hissəsində isə qondarma DQMV-nin yaradılması ilə nəticələndi. Sovet rejiminə qarşı baş verən üsyanlar amansızcasına yatırıldı.

20-ci illərdə sosializm quruculuğu planının ən mühüm tərkib hissəsi ölkədə sosialistcəsinə sənayeləşdirməni həyata keçirməkdən ibarət idi. Sənayeləşdirmə nəticəsində Azərbaycan aqrar-sənaye ölkəsinə çevrilsə də, Rusiyadan fərqli olaraq burada yalnız neft və elektrik sənayesinin inkişafına diqqət yetirilirdi.

20-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq partiyaya rəhbərlikdə kollektiv rəhbərlik, demokratik mərkəziyyət, zəhmətkeşlərin təşəbbüskarlığı, partiya ilə xalqın sıx birliyi və s. prinsiplərindən açıq-aşkar imtina edildi. İnzibati-amirlik sistemini əsas götürən İ.V.Stalin kadr siyasətində, partiya və sovet orqanlarında öz mövqeyini möhkəmləndirir, cəsəətli, nüfuzlu partiya və dövlət xadimlərini müxtəlif bəhanələrlə, “Trotskiçi-Zinovyevçi antipartiya bloku”, “Sağ təmayül” və s. adlarla rəhbər işdən kənarlaşdırırdı.

Beləliklə, 30-cu illərdə inzibati-amirlik sisteminin bərqərar edilməsi, sərt mərkəzləşdirilmiş avtoritar rejimin yaradılması, İ.V.Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin güclənməsi nəticəsində insan hüquq və azadlıqlarının cinayətkarcasına pozulması ölkədə amansız diktatura rejiminin yaradılmasına səbəb oldu, 100 minlərlə günahsız insanlar amansız repressiyanın qurbanlarına çevrildilər.